

PRILOG RASPRAVI O AGRARNOM DUALIZMU I TRANZICIJI IZ FEUDALIZMA U KAPITALIZAM U SUVREMENOJ HISTORIOGRAFIJI

CONTRIBUTION TO THE DEBATE ON TRANSITION FROM FEUDALISM TO CAPITALISM IN THE CONTEXT OF MODERN HISTORIOGRAPHY

Branimir BRGLES

Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje
bbrgles@ihjj.hr
Zagreb

Primljeno/Received: 10. 5. 2016.

Prihvaćeno/Accepted: 16. 12. 2016.

Pregledni rad/Review

UDK/UDC: [316.323.5:316.323.6] (4)“15/16”
[930.23:316.324] (4)“15/16”

Sažetak

U europskoj se historiografiji već desetljećima vode rasprave kojima je cilj razjasniti nedoumice vezane uz pojmove kmetstvo, refeudalizacija, alodijalno vlastelinstvo, agrarni dualizam. Istovremeno, bavljenje temama iz područja ekonomske i društvene historije ranoga novog vijeka nije moguće bez jasnog određivanja prema navedenim pojmovima. Rasprave o suštinskom značenju spomenutih pojmova čvrsto su povezane s veoma složenim pitanjima, primjerice s temama tranzicije iz feudalizma u kapitalizam te razvojnoga zaostajanja istočne Europe. To su samo neka od pitanja na koja historiografija još uvijek nije dala konačan – ili barem zadovoljavajući – odgovor. U vezi sa spomenutom problematikom u europskoj historiografiji druge polovice 20. stoljeća razvilo se nekoliko važnih teorijskih koncepata i veći broj važnih empirijskih istraživanja. Nakon svojevrsnog zatišja, u posljednjih se dvadesetak godina ponovno pojavio interes za navedene teme, uz sve snažniju podršku empirijskih istraživanja. Ovoga puta historičari nastoje kritički promotriti modele koji se temelje na strukturnim dihotomnim podjelama i empirijski istražiti agrarni, ekonomski i društveni razvoj Europe u 16. i 17. stoljeću.

Ključne riječi: tranzicija iz feudalizma u kapitalizam, rani novi vijek, agrarna historija, Gutsherrschaft, agrarni dualizam, refeudalizacija

Key words: transition from feudalism to capitalism, early modern history, agrarian history, alodial lordship, agrarian dualism, second serfdom

1. UVOD

U razdoblju ranoga novog vijeka, prema većini autora u 16., a najkasnije do sredine 17. stoljeća, na europskom je kontinentu došlo do prijelomnih ekonomskih događaja, ponajprije u agrarnoj proizvodnji.² Riječ je o agrarnim promjenama koje su uzrokovale ekonomski napredak, prvenstveno u Zapadnoj

¹ Radeći na doktorskoj disertaciji te nastojeći konceptualizirati i artikulirati specifičnu teorijsku strukturu svoga rada, već na početku sam se susreo s potrebom da se dublje pozabavim spomenutom problematikom. Ubrzo sam prikupio veliku količinu literature te uvidio da se ta tematika može dubinski povezati s konceptom »totalne« regionalne historije te suvremenim tipovima društvene i ekonomske historije. Kako je, međutim, pitanje »tranzicije«, zajedno s definiranjem temeljnih pojmova, predstavljalo tek djelić ukupnoga rada, nisam tim temama mogao posvetiti više od tek nekoliko kartica prostora. U ovom sam pregledu nastojao referirati se na noviju literaturu objavljenu o naznačenim temama. Pri tome sam nastojao što je moguće manje opterećivati tekst referencama na objavljenu literaturu.

² Ovdje se misli na niz procesa koji su utjecali na promjene u agrarnoj proizvodnji, od kasnosrednjovjekovne feudalne krize do revolucije cijena. Tom se temom u posljednjih dvadesetak godina bavio relativno velik broj istraživača, koji su došli do veoma važnih zaključaka (usp. LANDSTEINER, Erich. 2011. Landwirtschaft und Agrargesellschaft, u: *Wirtschaft und Gesellschaft. Europa 1000–2000* (ur. M. Cerman, F. X. Eder, P. Eigner, A. Komlosy, E. Landsteiner). Wien: Studien Verlag, 192–194; CERMAN, Markus. 2004. *Agrardualismus in Europa? Geschichtsschreibung über Gutsherrschaft und ländliche Gesellschaften in Mittel- und*

Europi. Ti su događaji, prema (još uvijek) dominantnom tumačenju, kulminirali agrarnom revolucijom koja je predstavljala uvod u transformaciju prema kapitalizmu i industrijskoj ekonomiji. Budući da je taj napredak bio ograničen na zapadni dio kontinenta, povijesni, ekonomski i društveni razvoj Europe u ranome novom vijeku bio je obilježen strukturalnom razlikom između Istoka i Zapada koja se potom sve više povećavala. Ti suprotstavljeni trendovi u razdoblju *tranzicije iz feudalizma u kapitalizam* sačinjavaju srž historiografske slike agrarnoga dualizma ranonovovjekovne Europe. Prema spomenutoj dualističkoj strukturi, u regijama istočno od rijeke Labe dominirala je alodijalna ekonomija, čija je proizvodnja bila, opet prema dominantnom tumačenju europske historiografije, orijentirana prema proizvodnji poljoprivrednih proizvoda za zapadnoeuropsko tržište. Posljedica je to *prilike koje nudi tržište (market opportunity)*, a potom i logike *centra i periferije* te je sastavni dio procesa jačanja veleposjedničkog sloja u mnogim regijama na istoku Srednje te u Istočnoj Europi. Takva tumačenja, koja povezuju navedena tumačenja s ekonomskim zaostajanjem Istočne Europe, dominirala su europskom historiografijom u drugoj polovici 20. stoljeća.

Glavni je cilj ovoga članka upozoriti na veći broj važnijih tekstova, rasprava i istraživanja o opisanoj problematici, od kojih neki uvode sasvim novu paradigmu, koja je u suprotnosti s dobro poznatim historiografskim modelima. U tim publikacijama izneseni su kritički osvrti na neke od najvažnijih tema u kontekstu opisanih strukturalnih historijskih koncepata. Važno je naglasiti i da su rasprave o tranziciji iz feudalizma u kapitalizam te fenomeni poput *agrarnog dualizma* i *drugog kmetstva* zbog svoje važnosti često postavljani u središte teorijskih rasprava historijske znanosti. Budući da su se takve rasprave u hrvatskim publikacijama tek iznimno pratile, u članku je nakon uvodnog osvrta najprije ponuđen pregled temeljnih koncepata objavljenih u starijoj teorijske literature. Međutim, najvećim se dijelom članak oslanja na novije publikacije, koje su objavljene u posljednjih desetak godina.

Sljedeća su dva poglavlja posvećena reviziji koncepta *agrarnog dualizma* u suvremenoj historiografiji, u kontekstu šire kritike strukturalnih modela, a razmatrana su i važnija, temeljna, empirijska istraživanja koja donose argumente za spomenutu raspravu. Ukratko, tekst se u prvom redu bavi historiografskim raspravama posvećenima temeljnim aspektima spomenutih povijesnih procesa. Važan je dio pregleda posvećen izdvajanju pojedinih koncepata i njihovoj reevaluaciji, a fokus izlaganja usmjeren je prema analizi suvremenih historiografskih promišljanja te prema zaključcima novijih empirijskih istraživanja, pri čemu nije zanemarena perspektiva hrvatske historiografije.

2. PREGLED HISTORIOGRAFSKIH PROMIŠLJANJA I KONCEPTUALIZACIJA TEMELJNIH POJMOVA

Ekonomsko zaostajanje Istočne Europe za Zapadnom u *prijelaznom* razdoblju ranoga novog vijeka, potom razvoj *Gutsherrschafta* – kao specifičnog tipa feudalnog posjeda – te *agrarni dualizam* i *refeudalizacija* temeljni su pojmovi i koncepti bez kojih je još uvijek teško upustiti se u razjašnjavanje najvažnijih ekonomskih i društvenih procesa ranoga novog vijeka. Međutim, i naše suvremeno razumijevanje tih pojmova neodvojivo je od teorijskih rasprava, koje su se u proteklih 60-ak godina bavile spomenutim pitanjima. Riječ je o veoma opširnoj raspravi, čiji bi detaljni pregled zahtijevao golem prostor, što bi pak u konačnici moglo negativno utjecati na uravnoteženost cjelokupnoga teksta i njegovu usmjerenost na bavljenje pitanjem *agrarnoga dualizma*. Ipak, u najkraćim je mogućim crtama nužno opisati najvažnije činjenice, barem na razini na kojoj su one povezane s pitanjima koja se nalaze u središnjem fokusu članka. Naime, iako je temeljna ideja članka analiza suvremenih tekstova o agrarnome dualizmu – i pitanjima koja se izravno tiču naše historije i historiografije – nužno je ukratko ukazati na temeljne probleme šire *tranzicijske* problematike.

Osteuropa. Jahrbuch für Geschichte des ländlichen Raumes 1, 12–22; KAAK, Heinrich. 1991. *Die Gutsherrschaft: theoriegeschichtliche Untersuchungen zum Agrarwesen in ostelbischen Raum*. Berlin: De Gruyter, 73–74, 77; ACHILLES Walter. 1991. *Landwirtschaft in der frühen Neuzeit*. München: Oldenbourg, 41–45.

2.1. Rasprava o tranziciji iz feudalizma u kapitalizam

Pitanje prelaska iz feudalnog društvenog i ekonomskog uređenja u kapitalizam tema je koja se nalazila u fokusu promišljanja istaknutih i utjecajnih europskih mislilaca i o kojoj su raspravljali mnogi ekonomski povjesničari 20. stoljeća. Nastojeći odgovoriti na pitanja u vezi s tom problematikom, istraživači društvenih i humanističkih znanosti razvili su različita čitanja europske povijesti prijelaznoga razdoblja između srednjovjekovne i novovjekovne epohe, od marksističkog materijalističkog koncepta, preko *smi-tjanske* modernizacijske teorije do teorije svjetskoga sustava. Rasprava, koja je poslije postala poznata kao *debata o tranziciji iz feudalizma u kapitalizam*, u historiografiji je započela sredinom 20. stoljeća.³ U tu su raspravu bili uključeni ponajprije zapadnoeuropski i sjevernoamerički *marksistički* povjesničari⁴ koji su, sažeto rečeno, u historiografiju unijeli deterministički, evolucijski koncept historijskoga razvoja, a u pogledu spomenute rasprave rigidnu eksploatacijsku percepciju klasnih odnosa i klasne borbe. Značajke kapitalizma u agrarnoj proizvodnji, koje su prihvaćale sve strane u raspravama, podrazumijevaju dramatičan porast produktivnosti, uporabu novih tehnologija u proizvodnji te pozitivan utjecaj na razvoj trgovine.

Godine 1946. Maurice Dobb objavio je članak koji je postao teorijskom početnom točkom za rasprave svih povjesničara koji su se bavili tranzicijom iz feudalizma u kapitalizam sredinom prošloga stoljeća.⁵ U središtu rasprave nalazilo se pitanje o postanku kapitalizma, a sučelile su se dvije pretpostavke. Prema prvoj kapitalizam se razvio iz feudalizma, a prema drugoj su za takav razvoj događaja ključni bili vanjski činitelji. Ta je rasprava započela među europskim medievistima, na koje su Maurice Dobb i Rodney Hilton imali velik utjecaj, premda njihov teorijski i historiografski rad nije privukao veliku pažnju. Ulaženje preduboko u tu problematiku ostavilo bi malo mjesta središnjim pitanjima ovoga članka, koja su usmjerena prema suprotstavljenim razvojnim putovima ekonomije europskog Istoka i Zapada.

Ubrzo nakon što su se povjesničari počeli zanimati za tranzicijsku problematiku, pojavila se i postulacija dualizma, u okviru koje je upozoreno na činjenicu da se razvojni putovi agrarne ekonomije u Istočnoj i Zapadnoj Europi u velikoj mjeri razlikuju. Dio historiografskih pregleda u kojima se autori bave tom problematikom glavno izvorište rasprave nalaze u tekstu Jeroma Bluma *The rise of serfdom in Eastern Europe*, koji je objavljen 1957. godine. Za raspravu o agrarnim temeljima europskog kapitalizma veoma je važan i doprinos Roberta Brennera. Njegov je tekst, objavljen 1976. godine, izazvao raspravu koja je u historiografiji ostala upamćena pod imenom *Brennerova debata*.⁶ U svom je tekstu Brenner

³ U historiografiji se upotrebljava i naziv *Dobb-Sweezy debate*, po povjesničarima Mauriceu Dobbu i Paulu Sweezyju, koji su prve članke o toj temi objavili 1946. i 1950. godine. U Dobb – Sweezyjevoj raspravi glavna se rasprava vodila oko Dobbova nastojanja da demonstrira kako je kapitalizam nastao iz unutarnjih kontradikcija feudalnog sustava, dok je Sweezy smatrao da se kapitalizam zapravo razvio neovisno od feudalizma, nadilazeći ga zahvaljujući vanjskim utjecajima. Različiti su i njihovi pristupi definiranju feudalizma. Dok je Dobb smatrao da je feudalizam definiran postojanjem kmetstva, Sweezy je zaključio da je Dobbova definicija ograničena isključivo na Zapadnu Europu te da nije opravdano generalizirati. Razdoblje 16. i 17. stoljeća Dobb naziva feudalizmom u naprednom stupnju raspadanja, a Sweezy smatra da je riječ o razdoblju pretkapitalističke tržišne proizvodnje.

⁴ Više o toj raspravi: BRENNER, Robert. 1977. *The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism*, *New Left Review* 107; HILTON, Rodney H. 1985. *Introduction*, u: *The Brenner Debate. Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe* (ur. T. Aston, C.H.E. Philipin). Cambridge: Cambridge University Press, 1.

Pišući o toj temi, E. Mielants rabi izraz ortodoksní marksizam, čime želi jasno razdvojiti od neomarksizma i brenerizma (MIELANTS, Eric. 2007. *The Origins of Capitalism and the »Rise of the West«*. Philadelphia: Temple University Press, 1)

⁵ DOBB, Maurice. 1946. *Studies in the Development of Capitalism*. London: Routledge.

⁶ Brennerova debata započela je nakon objave članka Roberta Brennera, u kojemu se bavio agrarnim klasnim strukturama i njihovim razvojnim smjerovima u predindustrijskoj Europi. Članak je najprije objavljen u časopisu *Past and Present* (BRENNER 1976), a ponovno je objavljen u zborniku u kojem su prikupljeni prilogi sudionika debate (ASTON, PHILIPIN 1985). Debata se uglavnom fokusirala na Brennerovu kritiku dominantne neomaltuzijanske paradigme u demografskoj i ekonomskoj historiji, kojom se nastojalo objasniti dugoročne transformacije odnosa društva i vlasništva te agrarne proizvodnje. Brenner je fokus svoga izlaganja usmjerio na komparaciju između Francuske i Engleske, a tek se kratko osvrnuo na intenziviranje feudalnih odnosa istočno od Labe. Graničnome području između Istoka i Zapada (dakle, Srednjom Europom i njemačkim zemljama) više se posvetio mnogo poslije, kada se bavio »centraliziranim« feudalizmom istočno od Labe (BRENNER, Robert. 1996. *The rises and declines of serfdom in medieval and early modern Europe*, u: *Serfdom and Slavery. Studies in Legal Bondage* (ur. M. L. Bush). London, New York: Longman, 246–276). Jan de Vries promatra pojavu Brennerove kritike Malthusa i Smitha u kontekstu nastojanja Nove historije da prode u znanstveni mainstream te da nametne temu dugoročnih ekonomskih promjena, koju je smatrao ključnim aspektom istraživanja povijesti (de VRIES, Jan. 2002. *Great Expectations. Early Modern History and the Social Sciences*, u: *Early Modern History and the Social Sciences*:

nastojao odgovoriti na pitanje na koje povjesničari 60-ih i 70-ih godina 20. stoljeća još uvijek nisu imali pouzdan odgovor; zašto je do spomenute revolucije došlo baš u Engleskoj, i to u 16. stoljeću. Istraživači su još uvijek nastojali pronaći razloge zbog kojih se isti razvojni smjer nije razvio na kontinentu te odgovoriti zašto se u Istočnoj Europi pojavilo novo jačanje kmetstva.

Pojavio se velik broj različitih pristupa kojima se nastojalo doći do rješenja.⁷ Među najraširenijima bila je neomaltuzijanska logika ekonomskih historičara toga doba (primjerice M. Postana i E. Le Roya Ladurieja) koji su smatrali da je uzrok tih promjena bio autonoman porast populacije ili trgovine (ili oboje).⁸ Međutim, Brenner je upozoravao da su spomenuti ekonomski i demografski čimbenici imali širok utjecaj te da su zahvaćali gotovo cijelu Zapadnu Europu, a da je razvoj agrarnoga kapitalizma ipak bio ograničen samo na britansko otočje. Nezadovoljan neomaltuzijanskom paradigmatom, Brenner je odgovor pronašao u specifičnim društvenim i posjedovnim odnosima u različitim regijama Europe.

Nakon što je Braudel svojim zaključcima okončao neke od rasprava o prirodi i periodizaciji ranonovovjekovnog kapitalizma, naglašavajući ulogu dugoročnih društvenih i ekonomskih čimbenika, 70-ih se godina pojavilo nekoliko ključnih publikacija koje su se uspješno bavile »agrarnim korijenima europskoga kapitalizma«. ⁹ Formulacija tog pristupa počiva na utjecajima iz nekoliko važnih pravaca. Na ovome mjestu potrebno je vratiti se nakratko u drugu polovicu 60-ih godina 20. stoljeća i razdoblje prihvaćanja neomaltuzijanizma u utjecajnim istraživačkim krugovima. U to su doba Braudelovi učenici, posebice Emmanuel Le Roy Ladurie¹⁰ u svojim radovima prihvatili model neprestanih demografskih i ekonomskih oscilacija. Ta je vizija uključivala *nepomično srce* (izraz koji je skovao Ladurie) ruralnih regija u srednjem i ranome novom vijeku. Neprestane tenzije između rasta naseljenosti i resursa (pri čemu se ponajprije misli na hranu), odnosno valovi agrarnih kriza i konjunktura,¹¹ izazvale su duge amplitudne

Testing the Limits of Braudel's Mediterranean (ur. J. Marino) Kikville: Truman State University Press, 71–100).

⁷ U okviru rasprave o tranzicijskoj problematici artikulirane su još dvije važne i utjecajne perspektive, međutim, budući da se obje u manjem dijelu bave pitanjima agrarne proizvodnje u ranome novom vijeku, u ovom im članku nije posvećeno više prostora. Teorijska perspektiva globalnog sustava (world system analysis) nastoji objasniti postanje kapitalističke globalne ekonomije (world-economy) sa središtem u Europi, kroz inkorporaciju regija, dominaciju sile i kolonizaciju. Istovremeno, za razliku od modernizacijske teorije, osporava važnost moderniteta i industrijske revolucije (usp. MIELANTS 2007: 10). Važno je naglasiti da je tokom 70-ih godina na teorijskoj razini uspostavljena strukturna veza između zapadnoeuropskog i istočnoeuropskog modela, u okviru *world-system teorije*. *Ta su dva modela, koji se temelje na različitim razvojnim putovima, povezani prema konceptu centra i periferije u teoriji ekonomskoga razvoja. Važno je ipak napomenuti da je modernizacijska teorija djelomično zanemarila historijski kontekst, zbog čega su, primjerice, srednjovjekovni cehovi i korporacije smatrane arhaičnim, nazadnim oblicima koji nisu u izravnoj vezi s razvojem kapitalizma. Međutim, upravo se kasnosrednjovjekovni razvoj cehova pokazao kao veoma važna karika u debati o ranonovovjekovnom kapitalizmu. U europskoj, posebice engleskoj, historiografiji cehovi su oslikavani uglavnom u negativnom kontekstu. Epstein i Prak donose reviziju takvog mišljenja te u fokus postavljaju pozitivne ekonomske utjecaje tih čimbenika na tehnološki razvoj u kasnom srednjem i ranom novom vijeku* (usp. EPSTEIN, Stephen; PRAK, Maarten (ur.) 2008. *Guilds, Innovation, and the European Economy 1400–1800*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 17–24; VRIES, Jan de. 2001. *Economic growth before and after the Industrial revolution: a modest proposal*, u: *Early modern capitalism: economic and social change in Europe, 1400–1800* (ur. M. Praak). London: Routledge, 175–192. (Također, usp. EPSTEIN, PRAK 2008: 17–24).

⁸ Usp. BRENNER 1976: 30–75; LE ROY LADURIE, Emmanuel. 1979. *The Territory of the Historian*. Sussex: The Harvester Press; LE ROY LADURIE, Emmanuel. 1978. *A Reply to Professor Brenner, Past & Present* 79, 55–59.

⁹ Osobito je utjecajna bila publikacija Petera Kriedtkea, Hansa Medicka i Jürgena Schlumbohma (KRIEDTE, Peter; MEDICK, Hans; SCHLUMBOHM, Jürgen. 1981. *Industrialization before Industrialization. Rural History in the Genesis of Capitalism*. London, New York: Cambridge University Press). Osim zaključaka o agrarnim korijenima europskog kapitalizma, ova publikacija nudi viđenje proto-industrijalizacije kao prijelaznoga tipa između feudalizma i kapitalizma. Pri tome se velika pozornost posvećuje i regionalnim razlikama u Europi (usp. KRIEDTE 1981: 12–73). Kriedte posvećuje i veliku pozornost razlikama između *Grundherrschaft* i *Gutsherrschaft* modela u Zapadnoj, Istočnoj i Srednjoj Istočnoj Europi (KRIEDTE 1981: 31).

¹⁰ Le Roy Ladurie u svojoj monografiji o seljaštvu Languedoca eksplicitno prihvaća neomaltuzijanski model, jedno poglavlje naslovljava *Maltuzijanska renesansa, a demografske promjene drži najvažnijim za ekonomski razvoj analizirane regije* (usp. LE ROY LADURIE, Emmanuel. 1983. *Die Bauern des Languedoc*. Stuttgart: Klett-Cotta, 17, 318; LE ROY LADURIE, 1973: 79–111).

¹¹ Teoriju agrarnih kriza i konjunktura, formulirao je još 30-ih godina W. Abel, pronalazeći na taj način odgovore na zbivanja u 16. stoljeću, prije svega na pitanje revolucije cijena. Ta se teorija 70-ih godina prošlog stoljeća prihvaća kao objašnjenje kasnosrednjovjekovnih mijena, a marksistička je historiografija ugrađuje u hipotezu o krizi feudalizma. O Wilhelmu Abelu i teoriji agrarnih kriza i konjunktura usp. RÖSENER, Werner. 1997. *Einführung in die Agrargeschichte*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 74, 82–83; KAAK 1991: 384–386).

cikluse rasta i pada. Takav je *sekularni trend* uzrokovan dugoročnom nemogućnošću ranonovovjekovne ruralne ekonomije da dostatno poveća svoju proizvodnju kako bi nahranila rastuću populaciju. Posljedica je takvog procesa kolaps ekonomije pod teretom rastućih cijena prehrambenih proizvoda, u podjednakim vremenskim intervalima. Pad cijena i smanjenje naseljenosti označavalo je početak novoga ciklusa, koji će, međutim, ponovno završiti krizom.¹² Le Roy Ladurie je zaključio da se opisane promjene u agrarnom društvu, u konačnici – i u svojoj biti – kroz duži vremenski period zapravo malo mijenjaju te je taj fenomen opisao pojmom *Histoire immobile*.¹³

Kako se ne bismo odviše zapleli u širu historiografsku raspravu o spomenutim temama, trenutak je da se vratimo na ključno pitanje *Brennerove debate*. Kao što je spomenuto, kritika koju je Ladurieju uputio Brenner fokusirala se na Laduriejev neomaltuzijanski koncept, odnosno na činjenicu da su slični demografski čimbenici, uspoređujući Istočnu i Zapadnu Europu, ipak rezultirali sasvim različitim posljedicama.¹⁴ Povećanje broja stanovnika, promjene cijena i nadnica te drugi čimbenici postojali posvuda u Europi, a rezultirali su prijelazom prema kapitalističkoj agrarnoj ekonomiji (u promatranome razdoblju) samo u nekim regijama. Specifične značajke pojedinih lokalnih i regionalnih posjedovnih odnosa koje je Brenner smatrao glavnim uzrocima različitoga razvoja, prema njegovu su mišljenju nedvojbeno determinirali razvoj prema kapitalističkom obliku agrarne proizvodnje. Te temeljne razlike, koje je pronašao u različitim europskim regijama te ih povezao s divergentnim razvojnim rezultatima, tiču se posjedovne strukture, ravnoteže moći te utječu na demografske i komercijalne trendove. U njegovoj se teoriji može uočiti utjecaj najvažnijih koncepata marksističke analize i historijskoga materijalizma, kroz naglašavanje potrebe istraživanja oblika proizvodnje te klasne borbe između dviju temeljnih društvenih klasa, pri čemu je glavna značajka tih odnosa eksploatacija jednih u korist drugih. Kako se ne bismo odviše zadržali na Brennerovu doprinosu raspravi, navest ću još samo zaključke do kojih je došao primjenom komparativne analize na razlike u razvoju feudalizma u Zapadnoj i Istočnoj Europi. Premda u uvodu članka govori o mikro analizi te o lokalnoj i regionalnoj analizi, u svojoj se usporedbi zapravo upušta u uopćene rasprave i generalizacije. Jedna od ključnih razlika vidljiva je u »razini i razvoju seljačke solidarnosti i snage u Zapadnoj Europi« u usporedbi s Istočnom. Brenner tako zaključuje da je relativni nedostatak solidarnosti na Istoku povezan s cjelovitom evolucijom regije kao kolonijalnoga društva, njegovoj kasnoj formaciji, čak i s nekim značajkama razvoja naselja.¹⁵ Unatoč nedostacima Brennerove hipoteze, pojavio se relativno

¹² Usp. recentnije ocjene: LAI, Cheng – Chung. 2004. *Braudel's Historiography Reconsidered*. Maryland: University Press of America, 20–21; PRAK, Maarten. 2001. *Early modern capitalism. An introduction, u: Early modern capitalism: economic and social change in Europe, 1400–1800*. (ur. M. Prak). London: Routledge, 1–21.

¹³ Od 60-ih godina, posebice kod generacije marksističkih i neomaltuzijanskih istraživača, počeo se formirati stav da premoderna, ili »tradicionalna«, društva nisu mogla doživjeti značajniji, dugoročni intenzivni rast u ekonomskom kontekstu (koji se kvantitativno, ili kvantifikacijski, izražava kao *per capita ekonomski rast*) zbog nedostatka tehnoloških inovacija. Takvo će razmišljanje, kojemu su bliski bili neki od najvažnijih povjesničara poput Abela, Postana, Dobba, Hiltona, potom Braudela i Ladurieja, dostići vrhunac u vrijeme Brennerove debate. Taj stav doživljava novi val kritika u suvremenoj historiografiji, o čemu će više riječi biti u nastavku rada. Kritika je usmjerena prema ranijim tvrdnjama da je predindustrijska agrarna tehnologija bila nesposobna održavati razinu proizvodnje u korak s rastućom populacijom. Taj se stav danas smatra »odveć pesimističnim« u svjetlu velikog broja arheoloških i arhivskih istraživanja koja pokazuju da je dostupna agrarna tehnika mogla proizvesti i mnogo veće količine poljoprivrednih proizvoda nego što se ranije mislilo. Spomenuta kritika obuhvaća i nezainteresiranost ranijih generacija povjesničara za protoindustrijski proces te za napredak u organizaciji tržišta (usp. BURKE, Peter. 1990. *The French Historical Revolution. The Annales School, 1929–89*. Cambridge: Polity Press: 114; EPSTEIN, Stephen. 2001. *Town and Country in Europe, 1300–1800*. Cambridge: Cambridge University Press, 23).

¹⁴ Iako je Brenner u svojem eseju napao u to vrijeme dominantni neomaltuzijanski pristup istraživanjima, dio njegovih pretpostavki zapravo nije mnogo drukčiji od pretpostavki i zaključaka njegovih oponenta (Postana, Le Roy Ladurieja i Hiltona). Svi se oni zapravo slažu da feudalna ekonomija nije bila sposobna za samostalan intenzivan napredak, da su glavni proizvođači bile samoodržive podložničke zajednice, kojima je nedostajalo inicijative i podrške da počnu sustavno proizvoditi za tržište. Slagali su se i u svom viđenju tržišta, koje je bilo podređeno kapitalizmu nesklonim feudalnim institucijama (usp. BRENNER 1976: 37–39; SCOTT, Tom. 2002. *The German Peasant war and the 'crisis of feudalism'. Reflections on a neglected theme*. *Journal of Early Modern History* 6 [3], 265–295).

¹⁵ BRENNER 1979: 56.

velik broj studija koje su povezivale kasnosrednjovjekovnu krizu s različitim posljedicama na europskom istoku i zapadu.¹⁶

U kritički intoniranim osvrtima, Brenneru se ponajviše prigovaralo na strogom prikazu dihotomne klasne podjele, u kojoj podloženi seljaci odbijaju specijalizaciju i otvorenost tržištu. U raspravi između Brennera i neomaltuzijanaca, temelj suprotstavljenih stajališta može se sažeti u njihovim suprotstavljenim teorijama historijskoga razvoja. Premda se ubrzo povela rasprava u kojoj je velik broj ekonomskih povjesničara kritizirao Brennerove zaključke,¹⁷ tek je u dolazećim godinama objavljen veći broj temeljnih empirijskih studija koje su temeljitije osporavale znatan dio njegovih nalaza.¹⁸ Među kritičarima Brennerova pristupa važno je spomenuti i Guya Boisa, koji se, premda se razvio u krilu škole *Anala*, podjednako odmakao i od neomaltuzijanizma. Doprinos G. Boisa manje je teorijski utemeljen u neomarksističkoj tradiciji te mnogo više empirijski usmjeren, čime je snažno utjecao na mlađe generacije povjesničara.¹⁹ Takav pristup utjelovljuje najvažnije elemente suvremenih istraživanja, o čemu će više riječi biti u sljedećem poglavlju

Istraživanja iz 90-ih godina prošlog stoljeća pokazala su da je povećana produktivnost u poljoprivredi učestalije bila posljedica blizine centara trgovine te da najvećim dijelom nije bila posljedicom kapitalističkoga pristupa proizvodnji. Suprotstavljene strane u spomenutoj debati u to su se doba zaustavile u svojevrsnom primirju. Do pomaka je došlo nakon pojave projekta *Comparative Rural History of the North Sea Area 20* u sklopu kojega su se istraživači ponovno zainteresirali za Brennerov koncept primata društveno-vlasničkih odnosa. Taj su model nastojali primijeniti na industrijalizirana i urbanizirana područja Sjeverne Europe u kasnome srednjem vijeku.²¹

¹⁶ Riječ je također o veoma utjecajnim autorima, poput Petera Kriedtea i Jerzyja Topolskog. Usp. KRIEDTE, Peter. 1983. *Peasants, landlords and merchant capitalists: Europe and the World Economy, 1500–1800*. Cambridge, Cambridge University Press.

¹⁷ Osnovna kritika Brennerovih zaključaka tiče se njegovoga nastojanja da logiku proizvodnje zamijeni logikom eksploatacije, kao središtem historijske analize. Odnosi proizvodnje i klasne borbe koji, prema marksističkoj historiografiji iz toga proizlaze (umjesto produktivnih snaga) determiniraju unutrašnju kompoziciju i razvoj društvenih oblika u historiji. Materijalni je napredak pritom tek usputna posljedica razvoja klasne borbe (usp. KATZ, Claudio. 1993. *Karl Marx on the transition from feudalism to capitalism, Theory and Society* 22, 363–389).

Brenner je ustvrdio da su posjednici uspjeli prebaciti teret krize kasnoga srednjeg vijeka na svoje podložnike jer su bili limitirani i nisu imali dovoljno snage i podrške da se tome odupru. Nadalje, navodi, nedostajalo je i socijalne kohezije te snažnijih institucija seoskih zajednica, koje su mogle imati važnu ulogu u obrani podložničkih prava i sloboda (kao na Zapadu). Posjednicima je uspjelo oduzeti seoskim dužnosnicima dio tradicionalne jurisdikcije (namjernim smanjenjem njihove važnosti), a seljacima su uspješno oduzimali zemlju (usp. BRENNER 1976; BRENNER 1977; CERMAN, Markus. 2009. *Explaining the rise of the early-modern demesne economy (Gutswirtschaft) in East-central Europe: a critique of existing models, Annual Conference of the Economic History Society, University of Warwick*, 4–5).

¹⁸ Brenner je već na samom početku debate bio kritiziran zbog nedovoljno empirijski potkrijepljenih argumenata. Uz to dio kritičara držao je Brennerov rad nedovoljno teorijski razrađenim (usp. HILTON 1985: 1–9; SREENIVASAN, Govind. 2004. *The Peasants of Ottobeuren, 1487–1726: A Rural Society in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press; EPSTEIN, Stephan. 2007. *Rodney Hilton, Marxism and the transition from feudalism to capitalism, Past and Present* 195 [2], 248–269).

¹⁹ Bois je ponudio veoma sofisticiran pregled promjena u ruralnome društvu, uspoređujući lokalnu razinu istraživanja s mnogo širim strukturama i procesima. Smatrao je da je Brennerov rad odviše teorijski fokusiran te da »savija« činjenice kako bi se uklopile u njegovu pretpostavku o klasnoj borbi kao fundamentalnom objašnjenju. G. Bois pak veću važnost daje padajućoj vrijednosti feudalnih prihoda iz kojih proizlazi »kriza feudalizma«. Njegova je monografija također izazvala polemiku u vezi s utjecajem demografskih, ekonomskih i socijalnih faktora na kasnosrednjovjekovne ekonomske strukture (BOIS, Guy. 1984. *The Crisis of Feudalism. Economy and Society in Eastern Normandy, c. 1300–1550*. Cambridge: Cambridge University Press).

²⁰ Riječ je zapravo o mreži projekata koja postoji već niz godina (utemeljena je 1995. godine), u sklopu koje je objavljen velik broj publikacija te nekoliko izuzetno važnih monografija. Rad na tim projektima intenzivirao se u proteklih nekoliko godina. (<http://www.corn.ugent.be/index.html>).

²¹ U jednoj od publikacija objavljenih u sklopu tog projekta pojavio se i prilog R. Brennera, u kojemu je vidljiva promjena autorovih stavova u odnosu na ranije radove. Umjesto klasne borbe između plemića i seljaka, glavni je pokretač promjena prema Brennerovu mišljenju specifičnost pojedinih regija i složenih odnosa između države, vlastelina, seljaka i gradova. Time je Brenner prihvatio smjer kojim je krenula suvremena historiografija. (Usp. BRENNER, Robert. 2001. *The Low Countries in the transition to capitalism, u: Peasants into Farmers? The transformation of rural economy and society in the Low Countries (Middle Ages - 19th century) in light of the Brenner debate, Comparative Rural History of the North Sea Area vol. 4. (ur. P. Hoppenbrouwers, J. Luiten van Zanden). Turnhout: Brepols, 275–338.*

Potkraj 90-ih i početkom 2000-ih pojavili su se suvremeni istraživači, poput R. Hopcroft, M. Cermana i E. Landsteinerja, koji više ne govore o *tranziciji iz feudalizma prema kapitalizmu već o agrarnoj promjeni (agrarian change)*, a glavne čimbenike detektiraju u regionalnim varijacijama sustava obradivih površina (*field-system*), konjunkturi s državnim institucijama te drugim faktorima, poput pristupačnosti trgovišta.²² Regionalne su ekonomske strukture i njihove implikacije na dugoročne ekonomske promjene u raznim regijama u središte svojih istraživanja postavili su i E. Bloch te W. Rösener. Oni zapravo uvelike rabe Brennerov model (posebice Hopcroft), analizirajući pojedine regije prema lokalnim specifičnostima vlasničkih odnosa, porastu populacije i prirodnim značajkama prostora premda se na teorijskoj razini distanciraju, kako od Brennera, tako i od neomaltuzijanizma.

2.2. *Gutsherrschaft, agrarni dualizam i refeudalizacija*

Pojam alodijalnoga gospodarstva (*Gutsherrschaft*) skovao je potkraj 19. stoljeća njemački povjesničar Georg F. Knapp koji ga je upotrijebio kako bi naglasio posebnost jednoga specifičnoga agrarnog modela, s kojim se susretao na nekim istočnonjemačkim veleposjedima.²³ Taj tip vlastelinstva prema najvažnijim značajkama suprotstavljen je modelu *Grundherrschaft*, koji u njemačkoj historiografiji podrazumijeva temeljni tip vlastelinstva, instituciju koja je bila važna karakteristika ruralnoga društva i agrarne proizvodnje u različitim regijama, u razdoblju duljem od jednog tisućljeća.²⁴ *Gutsherrschaft*, odnosno alodijalno vlastelinstvo, strukturni je tip plemićkoga posjeda koji se javlja već u 15. stoljeću, a jača u 16. i 17. stoljeću.²⁵ Temeljne se razlike između ta dva tipa posjeda, prema postojećim definicijama, nalaze u vlasništvu nad zemljom i naknadi koju podložnik daje za njeno korištenje. Dok na posjedu tipa *Grundherrschaft* podložnik daje novčanu naknadu, na *Gutsherrschaft* vlastelinstvu prevladava feudalni oblik odnosa između posjednika i obrađivača koji se temelji na prisilnoj i obveznoj radnoj renti, odnosno na proizvodnom iskorištavanju podložnika.

U historiografiji se pojam *Gutsherrschaft* – zajedno s uopćenom podjelom agrarne Europe u obliku strukturnoga dualizma – od sredine 20. stoljeća (premda je pojam poznat od ranije) učestalo počeo upotrebljavati u različitim analizama posjedovnih, društvenih i ekonomskih odnosa u okviru neomaltuzijanskih, neomarksističkih i drugih čitanja europske predmoderne historije.²⁶ Dominantna paradigma,

²² HOPCROFT, Rosemary. 1999. *Regions, institutions, and agrarian change in European history*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.

²³ Georg Friedrich Knapp je ponudio teoriju koja se temeljila na njegovu viđenju senioralnih sustava, koji su na području istočne njemačke pokazivali određene distinkcije u odnosu na druga istraživana područja. Te je veleposjede nazvao alodijalnim vlastelinstvima (njem. *Gutsherrschaft*, engl. *demesne lordship*). Knapp je pripadao manjoj grupi unutar njemačke akademske zajednice koju su sačinjavali pripadnici društvenih disciplina, liberalnih i društveno reformnih stavova. U svojoj se knjizi usredotočio na istraživanje historijskih uzroka društvenoga statusa seljaka bezemljaša, kasnoga 19. stoljeća, na posjedima istočno-njemačkih plemića (odnosno, na posjedima i vlastelinstvima koja su se nalazila istočno od rijeke Labe, koja je u to doba činila granicu između njemačkih regija). Knapp je predmet svoga istraživanja nazvao socijalno-političkom historijom ruralnoga stanovništva, a istraživanje je temeljio na istraživanju agrarno-povijesnih pravnih odnosa pri čemu je u prvi plan postavio interpretaciju vrela uz uporabu »metode pravno-povijesne kritike izvora« (KAAK 1991: 10–11, 64–69; CERMAN 2012: 2–3). Prema Knappovu mišljenju, sve lošiju poziciju seljaka u ranonovovjekovnom razdoblju uzrokovalo jačanje staleža nasuprot sve slabijim magnatima, uz ekspanziju agrarne proizvodnje na vlastelinstvima pod izravnom kontrolom seniora. Bio je to način da se plemići adaptiraju na svoje nove političko-ekonomske uloge. Taj je koncept implicirao fundamentalnu razliku između povijesnoga razvoja istočno i zapadno od Labe. Ta je diferencijacija zapravo anticipirala agrarni dualizam koji će kasnije biti definiran u europskoj historiografiji. (Usp. HEITZ, Gerhard. 1971. *Agrarischer Dualismus, Eigentumsverhältnisse, Preußischer Weg*, u: *Studia Historica in Honorem Hans Kruus* (ur. J. Kahk, A. Vassar), Tallinn: Ajaloo Instituut, 303–310; KLUßMANN, Jürgen. 2003. *Leibeigenschaft im frühneuzeitlichen Schleswig-Holstein*, u: *Leibeigenschaft. Bäuerliche Unfreiheit in der frühen Neuzeit* (ur. J. Klußmann), Köln: Böhlau, 213–240). Ideju strukturalne razdjelnice promovirali su njemački istraživači nakon Knappa te su se tijekom 70-ih i 80-ih pridružili raspravama o makro teorijama ekonomskog razvoja u ranonovovjekovnoj Europi (usp. ASTON, PHILIPIN 1985; WALERSTEIN 1976) koji se referirao na utjecajne studije britanskih i američkih znanstvenika (H. Rosenberg, J. Blum, M. Małowist). Peter Kriedte je, sumirajući opsežnu literaturu o europskoj ekonomskoj historiji, rijeku Labu nazvao najvažnijom socio-ekonomskom granicom u Europi.

²⁴ Usp. LANDSTEINER 2011: 193; RÖSENER 1997:106–108.

²⁵ Usp. CERMAN, EDER, EIGNER, KOŁOSY, LANDSTEINER 2011: 7–10; LANDSTEINER, 2011: 193.

²⁶ Jedan od najvažnijih historičara koji su se sredinom 20. stoljeća bavili tom tematikom bio je Jerome Blum, koji je među prvima definirao dva različita modela odnosa između vlastelina i podložnika, povezuju ih s geografskom podjelom na Istočnu i Zapadnu Europu. Prema Blumu, pad kmetstva u Zapadnoj Europi i istovremeno ukorjenjivanje kmetstva istočno od Labe »paradoks je ranonovovjekovne europske povijesti« (BLUM, Jerome. 1957. *The rise of serfdom in Eastern Europe*, *American*

dakle, podrazumijeva postojanje dualizma ili binarnosti, odnosno dihotomije Istok – Zapad u kontekstu ekonomskih i društvenih razlika i poveznica u kasnome srednjem i ranome novom vijeku. Spomenuta se dva razvojna puta uvelike razlikuju. Zapadni model, Grundherrschaft, podrazumijeva nadnice i novčane rente koje su u potpunosti zamijenile prisilni rad na vlastelinovu alodijalu, i to (važno je napomenuti) već od 14. stoljeća, a posebice nakon razdoblja epidemije kuge. S druge pak strane, u Istočnoj Europi kmetstvo postaje dominantna značajka posjedovnih i proizvodnih odnosa, koji ostaju nepromijenjeni sve do 19. stoljeća.

Povjesničarima je bilo dobro poznato da se ti, različiti razvojni putovi nisu mogli razviti neovisno. Podatci o trgovini i ekonomskim pokazateljima ukazivali su na izvoz poljoprivrednih proizvoda i stoke u 16. stoljeću, s istoka na zapad. U suprotnom smjeru trgovina je zauzvrat donosila sekundarne proizvode, koje je na istoku bilo teško proizvesti. Ta je dominantna paradigma dodatno pojačana 70-ih godina pojavom Wallersteinove *world-system* teorije, koja je spomenute ekonomske čimbenike povezivala na principu centra i periferije. Time su pitanja agrarnog dualizma postala čvrsto povezana s pitanjima agrarne strukture i agrarne proizvodnje te s fenomenima poput revolucije cijena u 16. stoljeću, a posebice s razvojnim zaostajanjem europskoga istoka.²⁷

Prema opisanom dominantnom pogledu europske historiografije u drugoj polovici 20. stoljeća, prema konceptu različitih razvojnih putova, na Zapadu se razvio liberalno moderan i progresivan razvojni model, a na Istoku, pak, ekonomski model koji podrazumijeva autoritarne odnose te procese *refeudalizacije* i (novog) pokmećivanja. Konceptualizacija mnogih aspekata novovjekovne historije temelji se – ili se nadopunjuje – s pretpostavkom o općoj nazadnosti, ili barem ozbiljnim razvojnim zaostajanjem Istočne za Zapadnom Europom. Nasuprot dinamičnim ekonomskim odnosima i razvojnim modelima društava i ekonomija zapadnih, točnije sjeverozapadnih europskih država, iskristalizirala se slika zaostaloga istočno-srednjoeuropskoga, siromašnoga i podčinjenoga kmeta te njegovoga svemoćnog gospodara. Istraživači se uglavnom slažu da su feudalni gospodari, veleposjednici, na Istoku Europe uistinu bili uspješni u nastojanjima da teret krize (ili krizá), suočeni s padom vrijednosti feudalne rente, preusmjere na leđa svojih podložnika. Međutim, ne postoji usuglašenost oko odgovora na pitanje kako im je to uspjelo.

Različiti su teorijski pristupi utjecali na razvoj većeg broja različitih definicija *Gutsherrschafta* i *Gutswirtschafta*, odnosno alodijalnoga gospodarstva i alodijalne ekonomije. Te su se različite škole mišljenja usmjerile prema istraživanju pravno-historijskih aspekata te na kvantifikaciju masovne komercijalne agrarne proizvodnje u okviru izravnog upravljanja veleposjedima. Pritom su podložnici istraživani gotovo isključivo u svojstvu žrtava procesa, kojeg su determinirale sile i institucije izvan njihove kontrole. Objašnjenja i argumenti kojima se nastojalo objasniti jačanje alodijalne ekonomije mogu se grupirati u tri temeljne skupine. Prema prvoj grupi uspostava komercijalne alodijalne ekonomije u Istočnoj i Srednjoistočnoj Europi u ranome novom vijeku bila je moguća samo zahvaljujući uvjetima koje je stvorila ekonomska ekspanzija u 13. i ranom 14. stoljeću. Druga grupa istraživača fokusirala se na pravne, strukturalne i institucionalne specifičnosti regija na istoku Europe, posebice uzimajući u obzir njihov dugoročni kontinuitet. Treća je grupa veću važnost pridavala utjecaju krize kasnoga srednjeg vijeka.²⁸ Svi dominantni teorijski pristupi (*maltuzijansko*, *smithijansko* i čitanje *historijskoga materijalizma* u kontekstu europske ekonomske historije) jednoglasno su potvrdili postojanje dihotomije i podjele na Istok i Zapad.

Historical Review 62 [4], 807). Blum uspostavlja striktni dualizam, a glavni argument koji povezuje razne regije Istočne Europe jest preuzimanje političke moći od strane plemića do čega dolazi zbog nedostatka institucionalnih mehanizama (usp. BLUM 1957: 807–836; CERMAN 2009: 1–10).

Objašnjavajući porast kmetstva istočno od zamišljene granice dvaju agrarnih tipova Blum je oblikovao hipotezu prema kojoj je potražnja za radnom snagom, koju je zahtijevalo alodijalno poljodjelstvo, bila glavnim razlogom restrikcije slobode kretanja za kmetove te za porast radne rente. Potom je povezao tržišne ekonomske aktivnosti veleposjednika s porastom cijena žitarica te porastom potražnje zbog porasta populacije u 16. stoljeću (usp. BLUM 1957: 820).

²⁷ Usp. SCHULTZ 2000: 1; ACHILLES 1991: 2.

²⁸ Usp. BLUM 1957: 821.

Ta se unisonost djelomično zacijelo može objasniti i slikom svijeta u drugoj polovici 20. stoljeća, u kojoj je hladnoratovska podjela poticala poimanje društvenog i ekonomskog dualizma.²⁹

Pitanje uzroka zaostajanja Istoka za Zapadom dugo je predstavljalo temeljnu tematsku odrednicu u istraživanjima agrarne historije, kojoj su se posvetili ekonomski historičari.³⁰ Pitanje napredovanja Zapada i zaostajanja Istoka svojevrsni je »paradoks ranonovovjekovne historije«, koji je historijska znanost prepoznala već sredinom 20. stoljeća.³¹ Najvažnija značajka toga procesa podrazumijevala je opadanje kmetstva u Zapadnoj Europi te istovremeno jačanje toga procesa u zemljama istočno od rijeke Labe.

Unatoč sve snažnijem nezadovoljstvu konceptom strukturnoga dualizma u europskoj historiografiji i kritičkim osvrtima koji su se javljali od 50-ih do 70-ih godina 20. stoljeća, tek s pojavom teorijskih i metodoloških promjena u društvenoj i ekonomskoj historiji oblikovani su temelji na kojima se gradio svjež pristup istraživanju alodijalnoga veleposjeda i oblikovao općenito nov pristup istraživanju agrarne ekonomske historije te ruralne historije.³²

Jedan od preduvjeta toga razvoja stvoren je nestankom generalizirane slike ekonomski pasivnoga podložnika veleposjeda, odnosno u historiografiji stvorene slike kmeta koji nema drugih mogućnosti do prihvaćanja gospodarevih naredbi. U europskoj se historiografiji 70-ih godina počeo osjećati povećani interes historiografije za agrarnu povijest. Povjesničari su postali svjesni činjenice da je ruralna ekonomija u ranome novom vijeku bila dominantni ekonomski sektor. U to se doba agrarna historija, doduše, još uglavnom zadržavala na istraživanju ekonomskih fenomena. Međutim, inovacije koje su poslije zahvatile razne grane historijske znanosti, a uključivale su geografsku historiju, historiju obitelji, mikrohistoriju, okolišnu historiju i historijsku antropologiju omogućile su promjenu fokusa prema široko zamišljenom istraživanju života na selu.³³ Na taj je način došlo do prijelaza s jedne vrste istraživanja (stabilne agrarne strukture) na drugu – okrenutu prema dinamici, fleksibilnosti i višestrukosti društvenih praksi.³⁴ Ta nova istraživanja, odnosno teorijski i metodološki pristupi, znatno su unaprijedili evaluaciju ruralnog gospodarstva i stanje istraženosti predmodernog europskog društva. Inicijalno se to odnosilo na *seljaštvo* (ruralne, neposredne proizvođače koji na svojim posjedima proizvode proizvodne viškove), ali među njima nedvojbeno postoje velike razlike.

Već potkraj 80-ih, a naročito 90-ih godina prošloga stoljeća, pojavio se veći broj temeljnih, empirijskih istraživanja čiji je najvažniji doprinos korpusu povijesnih istraživanja agrarne historije ranoga novog vijeka bilo okretanje prema istraživanju odozdo, odnosno *iz sela*. U tom je kontekstu alodijalno gospodarstvo (*Gutsherrschaft*) počelo predstavljati zajednički pojam – svojevrsnu platformu – s kojom se povezuju različiti oblici veleposjeda i ruralnih društava.³⁵ Spomenuta su istraživanja poticala diferencijaciju pojma alodijalnog gospodarstva te snažnu kritiku modela europskoga *agrarnog dualizma*.³⁶

Veoma važnu prekretnicu u europskoj historiografiji predstavlja pojava dvaju istraživačkih projekata. Početkom 90-ih godina prošloga stoljeća započeo je istraživački projekt *Demesne lordship as a social historical phenomenon*, kojega je provodila istraživačka grupa *Max Planck research group* na Sveučilištu

²⁹ Usp. LANDSTEINER 2011: 266–292.

³⁰ Usp. BLUM 1957: 807–836; HEITZ 1971: 303–310; SCHULTZ 2000: 21.

³¹ Usp. BLUM 1957: 807–808.

³² Između ostaloga riječ je o usmjeravanju fokusa prema mikro razini, razvoju na području društvene i ekonomske historije te potom agrarne, odnosno ruralne historije (usp. BURCHARDT 2007: 456–481; BURKE 1993: 39–42).

³³ J. Burckhard naglašava razlike i objašnjava razvoj od agrarne historije, koja se prvenstveno bavila ekonomskim fenomenima, prema ruralnoj historiji te, naposljetku, *countryside history* (usp. BURCHARDT, Jeremy. 2007. *Agricultural History, Rural History, or Countryside History? The Historical Journal* 50 [2], 456–481); Usp. KRIEDELTE, MEDICK, SCHLUMBOHM 1981; CERMAN, Markus; OGILVIE, Sheilagh. 1997. *Social Institutions and Proto-Industrialization, u: European Proto-Industrialization* (ur. M. Cerman, S. Ogilvie). Cambridge: Cambridge University Press, 227–267.; LANDSTEINER 2011: 173–208.

³⁴ Usp. BECK, Rainer. 1993. *Unterfinning Ländliche Welt vor Anbruch der Moderne*. München C.H.Beck; CERMAN, STEFFELBAUER, TOST 2008: 21; OGILVIE, Sheilagh; CARUS, A. W. 2009. *Turning qualitative into quantitative evidence: a well-used method made explicit*. *Economic History Review* 62 [4], 893–925; BURCHARDT 2007: 469.

³⁵ BURCHARDT 2007: 465–481; CERMAN 2009: 10; CERMAN, Markus. 2008. *Rural economy and society, u: A companion to eighteenth-century Europe* (ur. P. Wilson). Oxford: Blackwell, 51–68.

³⁶ CERMAN 2012: 5.

u Potsdamu. Drugi je važan projekt *Social structures in Bohemia* koji je plod rada Marcusa Cermana i njegovih suradnika.³⁷ Oba su se projekta temeljila na komparativnim istraživanjima, sustavno tražeći sličnosti i razlike između različitih srednjoeuropskih senijoralnih (veleposjedničkih) sustava u razdoblju kasnog srednjeg i ranoga novog vijeka. Uz spomenute projektne napore, objavljen je i velik broj empirijskih studija i drugih publikacija koje su osnažile kritičko promatranje fenomena *agrarnoga dualizma* te omogućile drugačiji pristup mnogim aspektima istraživanja predindustrijske europske historije.

3. SUVREMENA EMPIRIJSKA ISTRAŽIVANJA I REVIZIJA KONCEPTA AGRARNOG DUALIZMA U KONTEKSTU ŠIRE KRITIKE STRUKTURNIH MODELA

Ideja *dualizma* u agrarnom razvoju ranonovovjekovne Europe čvrsto je povezana s pretpostavkom o postojanju monolitnog *drugog kmetstva* na europskom Istoku od, otprilike, 1500. godine do razdoblja emancipacije nižih društvenih slojeva ruralnih populacija u kasnom 18., odnosno u 19. stoljeću. Premda su se disonantni tonovi mogli čuti i ranije, ozbiljniji su se kritički osvrti na fenomen agrarnoga dualizma, prije svega kao makrohistorijske strukture, počeli javljati 80-ih i 90-ih godina prošlog stoljeća.³⁸ Do znatnije promjene u pristupu toj tematici došlo je, kako je već napomenuto, s pojavom teorijskih i metodoloških inovacija koje su omogućile nov istraživački pogled. Argumenti kritičkih osvrti temeljili su se uglavnom na empirijskim istraživanjima, koja su u posljednjem desetljeću prošlog stoljeća provodili srednjoeuropski i istočnoeuropski povjesničari. Empirijski radovi u kojima se autori kritički odnose prema makrohistorijskim strukturnim pojmovima (poput agrarnog dualizma i drugog kmetstva), kao i široko zamišljeni teorijski osvrti koji uključuju tranzicijsku tematiku, javljaju sve češće i početkom novog tisućljeća, a posebice u posljednjih desetak godina.³⁹ Osim spomenutih kritika na račun strukturnih koncepata, empirijska su istraživanja ponovno osnažila kritiku neomaltuzijanizma, a snažno se kritiziraju razni strukturni modeli u europskoj historiografiji.⁴⁰ Kritika se proširuje čak i na uporabu pojma

³⁷ Rezultat rada na tom projektu nekoliko je monografija i veći broj znanstvenih radova. Usp. CERMANN, Markus; ZEITLHOFER, Hermann (ur.). 2002. *Soziale Strukturen in Böhmen. Ein regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Gutsherrschaften*, 16. – 19. Jahrhundert. Beč, München: Oldenbourg; CERMANN, LUFT 2005.

³⁸ Usp. SUNDHAUSSEN, Holm. 1990. *Der Wandel in der osteuropäischen Agrarverfassung während der frühen Neuzeit. Ein Beitrag zur Divergenz der Entwicklung von Ost- und Westeuropa. Südost-Forschungen* 49, 15–56; KAAK 1991; ADAMCZYK, Dariusz. 2001. *Zum Stellung Polens in modernen Weltsystem der Frühen Neuzeit*. Hamburg: Fachverlag für wissenschaftliche Literatur, Verlag dr. Kovač, 163–164; KAAK, Heinrich. 2007. *Vom Erbzinsrecht zur Leibeigenschaft – Entstehung agrarischer Zwangsformen im frühneuzeitlichen Brandenburg. Zeitschrift für Weltgeschichte* 8, 71–103;

³⁹ Ovdje navodim tek izbor iz publikacija koje se bave tom tematikom: ACHILLES 1991; ADAMCZYK 2001; CERMANN, Markus. 2004. *Agrardualismus in Europa? Geschichtsschreibung über Gutsherrschaft und ländliche Gesellschaften in Mittel- und Osteuropa. Jahrbuch für Geschichte des ländlichen Raumes* 1, 12–29; CERMANN 2008: 76–82; CERMANN, Markus. 2011. *Demesne lordship and rural society in early modern East Central and Eastern Europe: comparative perspectives. Agrarian History Review* 59 [2], 239–258; CERMANN 2012; EPSTEIN 2007; 248–269; MAUR, Eduard. 2001. *Gutsherrschaft und »zweite Leibeigenschaft« in Böhmen. Studien zur Wirtschaft-, Sozial- und Bevölkerungsgeschichte (14.–18. Jahrhundert)*. München, Beč: Oldenburg, Verlag für Geschichte und Politik; OGILVIE, Sheilagh. 2001. *The Economic World of the Bohemian Serf: Economic Concepts, Preferences, and Constraints on the Estate of Friedland, The Economic History Review* 54, 430–453; OGILVIE, Sheilagh. 2014. *»Serfdom and the Institutional System in Early Modern Germany«*, u: *Schiavitù e servaggio nell'economia europea. Secc. XI-XVIII / Serfdom and Slavery in the European Economy. 11th–18th Centuries* (ur. S. Cavaciocchi). Firenca: Firenze University Press, 33–58; PRAK 2001: 1–21; SCOTT 2002: 265–295; ŠTEFANOVA, Dana. 2009. *Erbschaftspraxis, Besitz und Handlungsspielräume der Untertanen in der Gutsherrschaft. Der Herrschaft Frydlant in Nordböhmen, 1558–1750*. Beč, München: Verlag für Geschichte und Politik, Oldenburg Verlag; RÖSENER, Werner. 2005. *Agrarkrise, spätmittelalterliche, u: Enzyklopädie der Neuzeit*. Stuttgart, Weimar: Verlag J. B. Metzler, 116; RÖSENER, Werner. 2006. *Europa im Spätmittelalter und die agrarische Welt. Probleme und Defizite der Forschung, Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 93, 322–336; SCHULTZ 2000: 21–52.

⁴⁰ Kritika koju upućuje A. McCants (u najnovijem izdanju *The Oxford Handbook of Early Modern History*) upozorava na činjenicu da model, odnosno maltuzijanski zakon prema kojem postoji korelacija između smrtnosti i porasta cijena, nakon kojih dolazi porast realne vrijednosti rada (plaća) doista funkcionira – ali samo nakon velikih kriza smrtnosti – kakva je, primjerice, bila Crna smrt. U svom je tekstu, koji se temelji na recentnim empirijskim istraživanjima, McCants prikupila argumente koji osporavaju i krizu 17. stoljeća te *European marriage pattern* (McCANTS, Anne. 2015. *Historical Demography*, u: *The Oxford Handbook of Early Modern History 1350–1750* (ur. H. Scott). Oxford: Oxford University Press, 127–129). Kritika tog modela i u: WALL, Richard; HAREVEN, Tamara; EHMER, Josef (ur.) 2001. *Family history revisited. Comparative perspectives*. London: Associated University Press.

feudalizam i kmetstvo. Tako M. Cerman govori o različitim oblicima podložništva, odnosno značajkama odnosa između seljaka, podložnika, i gospodara te smatra da je primjerenije govoriti o kmetstvima – u pluralu – odnosno o različitim obličjima kmetstva u istočnoj Europi. Posljedično, Cerman korisnijom smatra raspravu o različitim razinama ovisnosti i (ne)slobode seljaka te poziva na bavljenje značenjem i suštinom kmetstva (odnosno kmetstava) u različitim regijama i razdobljima. Slično vrijedi i za pojam *alodijalno vlastelinstvo*, koji za Cermana zapravo obuhvaća cijeli niz veoma diferenciranih tipova feudalnih posjeda.⁴¹

Unatoč kontinuiranom radu velikoga broja autora, u dijelu znanstvene javnosti zadržao se otpor tom kritičkom odmaku. Tako, primjerice, u članku objavljenom 2011. godine u *Agrarian History Review*, Markus Cerman naglašava da kritika *agrarnoga dualizma* najteže prodire u englesku historiografiju. Tražeći uzroke toj činjenici, Cerman zaključuje da bi kritičko tretiranje *dualizma* podrazumijevalo i odustajanje od makrohistorijskoga strukturalnog modela koji odvaja *progresivnu* od *druge* Europe.⁴²

Premda povjesničari uglavnom jednako razumiju glavne značajke alodijalnoga gospodarstva i ekonomije, različita su njihova shvaćanja u pogledu njihove važnosti. Četiri su ključna elementa za karakterizaciju alodijalnog vlastelinstva u ranonovovjekovnoj Istočnoj Europi: postojanje komercijalne alodijalne ekonomije pod izravnom senijoralnom upravom, uspostava restrikcija mobilnosti ruralne populacije; kvaliteta podložničkih posjedovnih prava; postojanje radne rente.⁴³ Ta podjela uopće ne podrazumijeva postojanje kmetstva ili drugog kmetstva kao važnoga uvjeta uspostavljanja alodijalnog gospodarstva. Štoviše, suvremene europske historiografije u potpunosti izbjegavaju uporabu toga pojma u kontekstu ranonovovjekovne ruralne historije Srednje i Istočne Europe.⁴⁴

Gornja i Donja Austrija, Štajerska i Kranjska

Novija historiografija potvrdila je ranije argumente koji su govorili o specifičnim tipovima vlastelinstava na području Habsburške Monarhije u 16. stoljeću. H. Knittler definirao je Donju Austriju kao teritorij između Istoka i Zapada, na kojem su alodijali »zaglavili« na putu prema *Gutsherrschaftu*.⁴⁵ (Na sličan način i novija njemačka historiografija vidi prijelazne oblike između spomenuta dva »idealna tipa«).⁴⁶ Budući da je riječ o specifičnom među-modelu austrijski povjesničari počinju rabiti pojam *Wirtschaftsherrschaft*, koji podrazumijeva specifičan tip vlastelinstava na području austrijskih zemalja.⁴⁷

⁴¹ CERMAN 2005: 323–350; CERMAN 2014: 11–22, 132.

⁴² Usp. CERMAN 2011: 239–258.

⁴³ HARNISCH 1985: 189–240.

⁴⁴ Usp. CERMAN 2011: 243; OGILVIE 2014: 33–58.

⁴⁵ Međutim, uporaba sintagmi i pojmova poput *in-between regions*, *transition zones*, *semi-periphery* za veliki dio Srednje i Istočne Europe, kako piše E. Landsteiner, nije zadovoljilo povjesničare. Nadalje, nastojanje da se objasni zašto je razvoj alodijala u istočnoj Austriji »zaglavio« ima dugu historiografsku tradiciju. Ta problematika nije vezana samo za austrijske teritorije, već i za područja zapadno od Labe (Saska, Tiringija, Magdenbutg, Altmark). Usp. LANDSTEINER 2011: 268–269; KNITTLER 1994: 154–180.

⁴⁶ SCHULTZ 2000: 21–22.

⁴⁷ Pojam *Wirtschaftsherrschaft* skovao je A. Hoffman, pokušavajući sumirati način na koji su vlastelini razvijali svoje poduzetničke aktivnosti u Gornjoj Austriji. Premda se te aktivnosti često temeljile na njihovom pravu na monopol, vlastelini ipak nisu razvili velike alodijalne posjede. Hoffman je među prvima istraživao urbare, račune i predstatistička vrela, na temelju kojih je ustanovio postojanje specifičnoga tipa posjeda i vlastelina. Riječ je o plemićima bliskima dvoru, koji su često dolazili u posjed Pfandherrschafta. Posjede su držali po cijelom kraljevstvu (svoje i založene kraljevske posjede) te ih se naziva i odsutnim plemstvom (*absentee nobility*). E. Landsteiner prevodi *Wirtschaftsherrschaft* kao *economic lordship*, odnosno ekonomsko vlastelinstvo (HOFFMAN, Alfred. 1958. *Die Grundherrschaft als Unternehmen, Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie* 6, 294–306; LANDSTEINER 2011: 267). Ta vrsta vlastelinstva postaje veoma prisutna u vrijeme Maksimilijana, a istraživačima je bila zanimljiva činjenica da je baš na takvim vlastelinstvima zabilježeno više pobuna seljaka, nezadovoljnih nametnutim oblikom vlasništva nad vlastelinstvima (Usp. REBEL, Hermann. 1998. *Peasantries under the Austrian Empire, 1300 – 1800*, u: *The Peasantries of Europe from the Fourteenth to the Eighteenth Centuries* (ur. T. Scott), London: Addison Lesley Longman, 191–200.). Ukratko, *Wirtschaftsherrschaft* (ekonomsko vlastelinstvo, *economic lordship*) opisuje diverzificirane poduzetničke aktivnosti veleposjednika u njemačkim podunavskim zemljama. Hoffman zaključuje da prihvodi tih vlastelina proizlaze iz akvizicije sudskih i trgovinskih prava, iz kupnje i konsolidacije rentnih i triburarno-proizvodnih farmi, prava na desetinu itd. Sličan zaključak donosi i Vera Zimany, koja navodi da su plemići bliski dvoru često rabili svoj specifičan položaj i podatke koje su na taj način dobivali

Riječ je o tipu veleposjeda koji je podrazumijevao spoj kapitalno-intenzivnih proizvodnih aktivnosti, poput vitikulture, uzgoja ribe, pivarstva, pilana i drugih. Novi način privređivanja uključivao je kombiniranu rentu, transakcijske prihode, uobičajene i izvanredne poreze koji su se dogovarali s Krunom te, konačno, prihode od poduzetničkih aktivnosti na samom posjedu. Najvažnija karakteristika te nove posjedničke ekonomije jest da je često cjelokupni profit bio manji od prihoda za bilo koju pojedinu stavku, te je zbog toga svaka od tih stavki bila važna za uspjeh cjeline. Takav se oblik, kao i izmiješanost radne i novčane rente, može naći u svim austrijskim zemljama, uključujući i one u kojima prevladava *Gutswirtschaft*.⁴⁸ A. Panjek se toj raspravi pridružuje iz perspektive Kranjske i Gorice, te pokazuje važne razlike u usporedbi sa susjednim regijama.⁴⁹

Landsteiner je Nasljedne habsburške zemlje, posebice Donju i Gornju Austriju te Štajersku analizirao u kontekstu hibridnoga modela, koji je u 16. stoljeću već zadovoljavao većinu uvjeta za nastanak *Gutsherrschafta*, ali je njegov daljnji razvoj zaustavljen, kako autor zaključuje, iz različitih razloga. Članak analizira tranziciju Donje Austrijskih senijoralnih vlastelinstava od prevladavajućeg rentnog gospodarenja (*rent-taking lordship*) prema vlastelinstvima koja pokazuju karakteristike *Gutsherrschafta*. Pri tome analiza više pažnje poklanja pitanju radnih službi (*labour services*), a revidirana je i (navodna) uloga države u blokiranju razvoja alodijalnog gospodarstva (*demesne lordship*). Pitanje kmetstva artikulirano je kroz upućivanje na uporabu pojma *Leibeigenschaft* od strane samih aktera: seljaka, vlastelina i državnih struktura (a zapravo nije jednoznačan). U konačnici, članak se usredotočuje i na faktor koji je bio zanemaren u ranijim pokušajima istraživanja uzroka zbog kojih se donjoaustrijski posjedi nisu razvili u pravi *Gutsherrschaft*, uzimajući u obzir tipične karakteristike regionalnih agro-sustava u ovome dijelu srednje Europe.⁵⁰ U konačnici, Landsteiner se usredotočuje i na faktor koji je prema njegovu mišljenju bio zanemaren. Prema njegovu su mišljenju za razvoj prema »punokrvnom« *Gutsherrschaftu* na donjoaustrijskim posjedima važnu ulogu imale upravo specifične značajke regionalnih agrarnih sustava u tom dijelu Srednje Europe.

U Donjoj Austriji situacija je nejasna jer se tamošnje propadanje statusa ruralnih subjekata za vrijeme ranoga novog vijeka ne može zanemariti, a postoje mnogi dokazi koji upućuju na da je u nekim regijama započeo razvoj u smjeru *Gutsherrschafta* a da se pri tome nikada nije uspostavila razina alodijalne proizvodnje ili obveza radne rente subjekata koja bi se mogla usporediti s razinom na vlastelinstvima istočno od Elbe, u Njemačkoj ili na češkim vlastelinstvima. H. Knittler definirao je to područje kao teritorij između Istoka i Zapada, na kojem su alodijalna vlastelinstva zastala u razvoju prema *Gutsherrschaftu* te je također smatrao da koncept *Wirtschaftsherrschafta* najprimjerenije opisuje taj specifičan put, a velike je sličnosti pronašao i u štajerskim posjedima.⁵¹ Tri su čimbenika koja se u tradicionalnoj historiografiji povezuju s prekidom razvoja vlastelinstva prema *Gutsherrschaftu*. Na prvome su mjestu političke konstitucije (odnosno struktura gospodstva), koje ovise o odnosima ravnoteže moći između vlastelina, magnata i prinčeva (odnosno središnje države).⁵² Slijedi razina politike protekcije seljaka (tzv. *Bauernschutz*)

(primjerice, nagle promjene cijena robe), da bi povećali svoje bogatstvo (usp. REBEL 1998: 191–226; BRUCKMÜLLER, Ernst. 1985. *Sozialgeschichte Österreichs*. Wien, München: Herold, 186; ZIMÁNY, Vera. 1987. *Economy and Society in Sixteenth Century Hungary (1526. – 1650.)*. Budimpešta: Akadémiai Kiadó, 30; KNITTLER, Herbert. 1994. *Between East and West. Lower Austria's noble Grundherrschaft 1550–1750, u: State and society in early modern Austria* (ur. C. W. Ingrao), West Lafayette: Purdue University Press, 154–180).

⁴⁸ REBEL 1998: 191–226; CERMAN 2011: 239–258; PANJEK, Aleksander. 2010. Not demesne but money: lord and peasant economies in early modern western Slovenia, *Agrarian History Review* 59 [2], 293–311.

Pojam *Wirtschaftsherrschaft* skovao je A. Hoffmann, pokušavajući sumirati način na koji su vlastelini razvijali svoje poduzetničke aktivnosti u Gornjoj Austriji. Premda se te aktivnosti često temeljile na njihovom pravu na monopol, vlastelini ipak nisu razvili velike alodijalne posjede. E. Landsteiner prevodi taj pojam kao *economic lordship*, odnosno ekonomsko vlastelinstvo (HOFFMAN, Alfred. 1958. *Die Grundherrschaft als Unternehmen*, *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie* 6, 294–306; LANDSTEINER 2011: 267).

⁴⁹ Panjek 2010: 24–25.

⁵⁰ Usp. LANDSTEINER 2011: 266–270.

⁵¹ KNITTLER 1994: 154–180; Helfried VALENTINITSCH. 1995. *Gutsherrschaftliche Bestrebungen in Österreich in der Frühen Neuzeit. Unter besonderer Berücksichtigung der innerösterreichischen Länder*, u: *Gutsherrschaft als sozialer Modell* (ur. Jan Peters), 279–97.

⁵² BLUM 1957: 807–836.

od strane države ili teritorijalnih vladara. Treći je čimbenik stupanj dostupnosti supra-regionalnih tržišta (*supra-regional markets*) za prodaju dobara proizvedenih na alodijalima. U svojim istraživanjima Landsteiner zaključuje da ključnu ulogu zapravo nije imao niti jedan od navedenih čimbenika. Prema njegovu mišljenju razvoj alodijalnih vlastelinstava u Nasljednim zemljama zaustavljen je zbog regionalnih specifičnosti agrarnoga sustava i prilika koje je taj sustav nudio ruralnome stanovništvu. Naime, posjednici se nisu mogli oslanjati na radnu rentu kod obradbe vinograda (te još čitavoga niza djelatnosti koje navodi Landsteiner, od mljekarstva, pivarstva do kovanja željeza). Jedino što su mogli prepustiti podložnicima, a što nije zahtijevalo specijaliziranu i plaćenu radnu snagu, bile su pomoćne djelatnosti te prevoženje materijala i proizvoda. Uzrok tome bilo je nepovjerenje, nisu mislili da će podložnici svoje obaveze provoditi s dovoljno zalaganja i vještine. S druge pak strane, podložnici su rado prihvatili prigodu koju je nudilo vinogradarstvo. Stoga, navodi Landsteiner, u regijama u kojima je dominiralo vinogradarstvo alodijalna se vlastelinstva nisu mogla razviti u pravi *Gutsherrschaft*.⁵³

Pišući o revizionističkim pokušajima, u kojima se u posljednja dva desetljeća nastoji ponovno ocijeniti dualizam agrarnih struktura u Srednjoj i Istočnoj Centralnoj Europi, slaže se sa zaključcima da su struktura i razvoj feudalnih posjeda u određenim zemljama i regijama bili mnogo manje monolitni nego se ranije smatralo. Landsteiner, ukratko, naglašava da je »famozna« granična linija na Elbi nestala zajedno sa Željeznom zavjesom; čak do te mjere da mlađi kolege iz Istočno Centralnih Europskih zemalja naginju osporavanju (ili ignoriranju) svih razlika u statusu podložnika i pravima te moći njihovih feudalnih gospodara.⁵⁴

Poljska

Kako je već spomenuto, neomarksistički teoretičari zaključili su da je glavni uzrok refeudalizacije, odnosno porasta *drugog kmetstva* u Istočnoj Europi, uspostava alodijalne ekonomije koja je proizvodne viškove upućivala na tržište.⁵⁵ Uloga izvoza proizvodnih viškova posebno je zaintrigirala marksističku historiografiju, osobito u istočnoeuropskim zemljama, Poljskoj, Istočnoj Njemačkoj i drugdje. Tom su se temom bavili mnogi poznati istočnoeuropski ekonomski povjesničari (Adamczyk, Malowist, Topolski...), koji su povezivali kapitalističku komercijalizaciju u 15. i 16. stoljeću te porast alodijalne ekonomije s porastom zapadnoeuropske potražnje za poljoprivrednim proizvodima (koja je pak posljedica porasta pučanstva) te s inflacijom cijena (najprije žitarica i drugih prehrambenih proizvoda, a potom i drugih proizvoda). Međutim, dio poljskih povjesničara negira mogućnost primjene hipoteze izvozne potražnje na cijelom području Poljske. Prema njihovu mišljenju, uspostava alodijalnih vlastelinstava može se objasniti samo uzimajući u obzir unutrašnje čimbenike, jer izvoz nije bio dovoljno snažan da bi imao utjecaja na cjelokupnu ekonomiju. Izvoz je mogao imati važnu ulogu za neka alodijalna vlastelinstva, ali u općenitoj perspektivi, ti su razlozi imali marginalnu ulogu u usporedbi s domaćim tržištem.⁵⁶

Novija istraživanja u Poljskoj pokazala su da postoje zamjetne razlike između malih i velikih posjeda te između vlastelinstava izravno povezanih s tržištem i onih udaljenijih, čiji su proizvodni viškovi uglavnom bili usmjereni prema lokalnom tržištu i kućanstvima regionalnoga plemstva.⁵⁷ Dakle, regionalna su istraživanja u više navrata uspješno pokazala da izvozno tržište nije imalo presudnu važnost za nametanje kmetstva istočno od rijeke Labe.

⁵³ LANDSTEINER 2011: 288–290.

⁵⁴ LANDSTEINER 2011: 269.

⁵⁵ BLUM 1957: 822, 826–833; HARNISCH, Hartmut. 1969. Die Gutsherrschaft in Brandenburg. Ergebnisse und Probleme, *Jahrbuch für Wirtschaftsgechichte* 4, 117–147.

⁵⁶ Primjerice, Adamczyk u monografiji objavljenoj 2001. godine tvrdi da su mnogi istraživači (između ostalih W. Kula i J. Topolski) relativizirali važnost izvozne trgovine za ranonovovjekovnu Poljsku. Tom se kritičkom odmakom pridružuje i sam, navodeći veoma mnogo empirijskih istraživanja i kvantitativnih analiza koji govore u prilog tome argumentu. Svoje podatke promatra i u okviru modela ekonomskih odnosa između centra i periferije te Walersteinove *World-system teorije*. *Početak novog tisućljeća pojavili su se dokazi, temeljeni na empirijskim istraživanjima, da je 60% ukupnog izvoza žitarica potjecao iz poljskih regija u blizini Baltika, a samo 20% iz Male Poljske (usp. ADAMCZYK 2001: 172, 235; KRIEDTE 1983: 28, 30).*

⁵⁷ Usp. CERMAN 2009: 1–28.

Hrvatska i Ugarska

Historiografija je sredinom prošlog stoljeća ugarska vlastelinstva postavljala unutar ekonomske teorije tržišne potražnje, prema kojoj je glavno obilježje poljoprivredne proizvodnje njena izvozna usmjerenost prema Zapadu. Međutim, već 70-ih godina javljaju se istraživanja koja pokazuju da je ta slika srednjovjekovne izvozne ekonomije bila pretjerana.⁵⁸ Glavna izvozna roba u 16. je stoljeću bila stoka, a potom rude (bakar) i vino, dok je ugarska proizvodnja žitarica uglavnom bila stimulirana domaćim tržištem. Gubitak populacije u ratovima s Osmanlijama onemogućio je intenzivnu alodijalnu proizvodnju. Povećanje alodijala u 16. stoljeću smatra se jednom od najvažnijih značajki, koje su uzrokovale ekonomsku moć plemstva, a taj je proces započeo već nakon 1514.⁵⁹ Nadalje, samo je 10 do 15 posto ugarskoga vina bilo namijenjeno izvozu, s iznimkom onih vlastelinstava i područja koja su se nalazila bliže glavnim izvozima regijama – poput Šoprona – gdje je izvozni udio bio viši i dostizao je 43 posto proizvodnje u drugoj polovici 16. stoljeća. Uz to, glavna tržišta za ugarsko vino nisu bila na Zapadu, već u istočnoj srednjoj Europi, u Češkoj, Šleskoj i zapadnoj Poljskoj. Stoka se izvozila na zapadna tržišta (od Venecije do austrijskih i njemačkih zemalja). Prema zaključcima mađarskih ekonomskih povjesničara u publikacijama objavljenim 70-ih i 80-ih godina prošlog stoljeća, do prelaska s novčane na radnu rentu došlo je prvenstveno zbog revolucije cijena u 16. stoljeću te zbog načina na koji su novčane rente korištene.⁶⁰ Što se podjele na regije s *Gutsherrschaft* i *Grundherrschaft* tipom vlastelinstva, L. Makkai jedan je od rijetkih europskih povjesničara koji se upustio u sasvim precizno ocrtavanje granice između regija s ta dva tipa vlastelinstva.⁶¹

U hrvatskoj su historiografiji 70-ih godina, u kojoj se nije razvila organska marksistička historiografija, utjecajni bili istočnoeuropski povjesničari, koji su gotovo bez kritičkog odmaka govorili o »klasnoj svijesti« i uspostavi besklasnoga sustava u okviru istraživanja seljačkih pobuna u 16. stoljeću.⁶² Problematika vezana uz agrarnu povijest i seljaštvo u 16. stoljeću gotovo se isključivo obrađivala iz pozicije istraživanja seljačke bune 1573. godine. Koliko je velik interes i potpora političkih centara moći doprinijela boljem stanju istraženosti, toliko je vjerojatno i odmogla, jer se u sljedećim desetljećima ta tema smatrala sasvim iscrpljenom. Ipak, potrebno je naglasiti da je bilo i disonantnih tonova (prije svega radovi N. Klaić⁶³ te ozbiljnih i plodonosnih historiografskih pregleda (poput pregleda J. Šidaka),⁶⁴ a otvorene su i neke dotad zanemarene teme.⁶⁵ Najvažnija (zapravo jedina ozbiljna) historiografska rasprava vođena je u prvoj polovici 70-ih godina između N. Klaić i ruskog povjesničara V. Bromleja, a kritički se osvrnula i na neke zaključke J. Adamčeka. Klaić se pozitivno osvrnula na analizu ekonomskih zbivanja u 16. stoljeću R. Bičanića, potvrđujući njegov stav da u 16. stoljeću dolazi do novog smjera u trgovini, koji dovodi do toga da se Hrvatska prislonila na slovenske zemlje ne samo vojnički i politički nego i ekonomski.⁶⁶ Prema Bičaniću, u to se doba naziru neki građansko kapitalistički elementi među seljacima.

⁵⁸ Usp. FÜGEDI, Erik. 1971. Der Aussenhandel Ungarns am anfang des 16. Jahrhunderts, U: *Die ostmitteleuropäischen Volkswirtschaften in ihren Beziehungen zu Mitteleuropa* (ur. Bog, Ingomar). Köln, Wien: Böhlau, 57–107; KISS, Istvan. 1974. *Bauernwirtschaft und Warenproduktion in Ungarn vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. Produktion, Schichtung, Markt, Ausfuhr*. Köln: Forschungsinstitut für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte an der Universität zu Köln; KIRALY 1975: 269–278; ZIMANY 1987: 37–49.

⁵⁹ Prema B. Kiralyju nakon ugušivanja Doszine bune. Usp. KIRALY, Bela. 1975. Neo-Serfdom in Hungary, *Slavic Review* 34: 269.

⁶⁰ Usp. KISS 1974: 9–20; KIRALY 1975: 269–278; PACH, Zsigmond Pál. 1964. Die Ungarische Agrarentwicklung im 16. – 17. Jahrhundert. Abbiegung vom Westeuropäischen Entwicklungsgang. Budimpešta: Akademiai Kiado, 56–66; ZIMANY 1987: 37–49.

⁶¹ Prema Makkaiju granica prati rijeku Labu do njenog izvora, a potom prolazi uz podnožje istočnih Alpi (MAKKAI, Laszlo, 1975. Neo-Serfdom: Its Origin and Nature in East Central Europe, *Slavic Review* 34, 225–238.)

⁶² Usp. MAKKAI, Laszlo. 1973. Periodizacija i tipologija istočnoeuropskih seljačkih pokreta, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest* 5, 43, 44; BROMLEJ, Julijan Vladimirović. 1963. *Još jednom o pitanju razvoja feudalne rente u Hrvatskoj potkraj XV i XVI st.*, *Historijski zbornik* 16, 269–289.

⁶³ Primjerice, KLAJČ, Nada. 1974. Neki novi pogledi na uzroke hrvatsko-slovenske seljačke bune 1572–1573. godine, *Zgodovinski časopis* 27, 219–303.

⁶⁴ ŠIDAK, Jaroslav. 1973. Seljačka buna godine 1573. u historiografiji, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest* 5, 7–30.

⁶⁵ Primejrice, KUČEROVA, Kvetoslava. 1973. Naseljavanje hrvatskih seljaka u Slovačkoj i njihov socijalni položaj, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest* 5, 113–126.

⁶⁶ KLAJČ, Nada. 1973. Neki novi pogledi na uzroke Hrvatsko-slovenske seljačke bune 1572.–1573. god., *Zgodovinski časopis* 27, 219–303.

Posebice je važan nov pogled na seljake, podložnike koje se više ne smatra »neizdiferenciranom masom i obespravljenim robljem«. ⁶⁷ Posebna se polemika vodila oko strukture veleposjeda i kvantitativnih dokaza povećanja alodijalnog dijela posjeda, koji implicira povećanje radne rente, odnosno refeudalizaciju. ⁶⁸ Dublje ulaženje u te rasprave moglo bi biti uobličeno u zaseban članak. Što se pak naše teme tiče, važno je napomenuti da nakon Adamčekove nezaobilazne monografije o agrarnim odnosima, objavljene 1980. godine nije bilo važnijih većih pomaka u istraženosti. ⁶⁹ Koliko je tema *drugog kmetstva* važna za dugotrajne društvene povijesne procese potvrđuje i stav Drage Roksandića o pitanju ranonovovjekovne Vojne krajine, koje se u hrvatskoj historiografiji (i javnom prostoru) krajem 80-ih i početkom 90-ih godina 20. stoljeća povezivalo s, tada veoma aktualnim i važnim, problemom nacionalne integracije (i ekskluzivnosti) u 19. stoljeću. Roksandić, tako, smatra da je pitanje Vojne krajine čvrsto povezano s problematikom drugog kmetstva, postavljajući u istu ravan proces *refeudalizacije* novodoseljenog stanovništva koje je živjelo u »pretfeudalnim društvenim odnosima u Osmanskom carstvu i nije se ni moglo ni htjelo pokmetiti po klasičnom obrascu« te proces *drugog kmetstva* »koje se razvija iz historijskih proturječja imanentnih razvoju feudalnog društva u zemljama pod habsburškom vlašću«. ⁷⁰

Zaključne napomene

Još uvijek zapravo nema konačnog, općeprihvaćenog objašnjenja u vezi s faktorima koji su uzrokovali jačanje alodijalnoga tipa plemićkog gospodarstva u kasnome srednjem vijeku i poslije. Ipak, postoji općenito shvaćanje da su na taj proces snažno utjecali: niža gustoća naseljenosti, posljedice kasnosrednjovjekovne krize, porast cijena hrane u 16. stoljeću te relativno snažna pozicija plemićkoga staleža u odnosu prema vladarima i slobodnim gradovima. Europska historiografija ne daje jednoznačan odgovor ni na pitanje je li u tom kontekstu važniji bio razvoj pojedinih domaćih tržišta ili pak porast izvoznog tržišta za agrarne proizvode. Nesumnjivo, zaključuju istaknuti europski historičari, potrebno je detaljnije istražiti oblike posjedovnih odnosa te ugovorne odnose, kao i tržišta poljoprivrednih proizvoda. Nadalje, potrebno je još i analizirati vrijednost obradive zemlje, istražiti opterećenost radnom rentom te odgovoriti na niz važnih pitanja. Odgovor na ta pitanja u suvremenoj historiografiji istraživači traže »vraćajući se k vrelima« te rabeći empirijski pristup analizi građe. Tom se metodologijom došlo do zaključka koji nedvojbeno pokazuju velike regionalne razlike. Utvrđeno je da su neki dijelovi današnje Poljske i istočne Njemačke (Brandenburg) sudjelovali kao izvoznici u toj rastućoj međunarodnoj trgovini žitaricama u 16. stoljeću, ali regije u Češkoj, Moravskoj i Ugarskoj nisu bili dijelom te strukture, premda je tradicionalna historiografija drulčije gledala na njihovu ekonomsku ulogu. S druge strane, proizvodi koje su te zemlje doista izvozile (primjerice vino), prema eksplicitnim zaključcima recentnih istraživanja, najvećim dijelom nisu mogli biti proizvedeni na alodijalnim vlastelinstvima. Nadalje, neke regije Istočne Europe, poput Moravske, Šleske, Češke te dijelova Male Poljske u razmatranom su razdoblju bilježile rast urbanizacije, a gustoća stanovništva tih krajeva bila je usporediva sa zapadnoeuropskom. Pa ipak, takvi uvjeti, usporedivi s onima na Zapadu, u tim zemljama nisu uspjeli doprinjeti stvaranju protuteže uspostavi *Gutsherrschafta* kao dominantnog oblika vlastelinstva. ⁷¹

Koristeći suvremene studije i empirijske podatke M. Cerman (kojeg P. Malanima smatra najistaknutijim kritičarom dualizma i jednim od predvodnika novog pristupa istraživanju agrarne historije) ⁷² za-

⁶⁷ KLAJČ 1973: 220–221.

⁶⁸ ADAMČEK, Josip. 1966–1967. Susjedgradsko - stubičko vlastelinstvo uoči 1573, *Historijski zbornik* 19–20, 152–157; KLAJČ 1973: 229.

⁶⁹ Želio bih tek istaknuti doprinos M. Apostolove Maršavelski koja se upustila u istraživanje srednjovjekovnih feudalnih odnosa u srednjovjekovnom Zagrebu. U svojem je istraživanju također ukazala na specifičnosti pravnih normi u Slavoniji te na slojevitost feudalnih odnosa. APOSTOLOVSKA MARŠAVELSKI, Magdalena. 1984. *Zagrebački Gradec – iura possessionaria*. Čakovec: Zrinski.

⁷⁰ ROKSANDIĆ, Drago. 1991. *Srpska i hrvatska povijest i »nova historija«*. Zagreb: Stvarnost, 29–30

⁷¹ . Usp. CERMAN 2009 1–28; CERMAN 2011: 241; MALANIMA, Paolo. 2014. Serfdom in Eastern Europe after the Revisions, u: *Schiavitù e servaggio nell'economia europea. Secc. XI–XVIII / Serfdom and Slavery in the European Economy. 11th – 18th Centuries* (ur. S. Cavaciocchi). Firenze: Firenze University Press, 679; MAUR, Eduard. 2001. *Gutsherrschaft und »zweite Leibeigenschaft« in Böhmen. Studien zur Wirtschaft-, Sozial- und Bevölkerungsgeschichte (14.–18. Jahrhundert)*. München, Wien: Oldenburg.

⁷² MALANIMA 2014: 678.

ključuje da je tradicionalna historiografija uglavnom pretjerivala kada je riječ o razini slobode podložnika u kasnome srednjem vijeku. Uz to, pojavile su se i potvrde brojnih diskontinuiteta u razvoju alodijala u razdoblju od kasnog 15. do kraja 16. stoljeća. Riječ je o diskontinuitetima koji se ne mogu uskladiti sa spomenutim teorijama. Ta su istraživanja u suprotnosti i s tradicionalnim pretpostavkama, prema kojima je agrarna struktura već bila uspostavljena unutar organizacije kasnosrednjovjekovnog ruralnog društva i ekonomije. Nadalje, nema jasnih dokaza izravnog kontinuiteta između srednjovjekovnih vlastelinstava i tadašnjih tipova izravnog upravljanja i posjeda s alodijalnom ekonomikom nakon 1500. godine. Postojeća istraživanja uglavnom upućuju na fragmentaciju i diskontinuitet vlasništva. Detaljna empirijska istraživanja potkopala su i hipotezu R. Brennera, koja se dugo smatrala neupitnom, o nepostojanju (ili slaboj moći) seoskih zajednica i institucija u istočnoj Europi. Istraživanja društvenih i ekonomskih aspekata historije ruralnih populacija u Brandenburg, Češkoj, Šleskoj i Gornjoj Lusitaniji nedvojbeno pokazuju da su te zajednice uspješno zadržale neke oblike političke i pravne autonomije unutar seoske zajednice. Seoske ili naseobinske zajednice zadržale su određene pravne alate na nižoj razini, poput razrješavanja susjedskih konflikata i transfera posjeda, a imale su i važnu ulogu u konfliktima između seljaka i posjednika.⁷³

Ukratko, novija istraživanja pokazuju da kasnosrednjovjekovne agrarne strukture ne predeterminiraju jačanje ranonovovjekovnog *Gutsherrschafta* te da postoje znatne regionalne razlike u manifestacijama toga sustava. Prema Cermanovu mišljenju, pogreška tradicionalne historiografija sadržana je u njenom pristupu koji je podrazumijevao istraživanje historije nacionalnih država. Prema njegovu mišljenju pojedine su, dobro teorijski i metodološki postavljene studije slučaja, nedvojbeno potvrdile važnost dugotrajnih čimbenika na razvoj alodijalnog veleposjeda. Nedostatci teorija, poput one o srednjovjekovnim kontinuitetima, koje se temelje na strukturnim modelima i historijskoj analizi na makro razini također su postali očiti zahvaljujući novijim empirijskim studijama. Cerman stoga zaključuje da takvi koncepti, bez ozbiljnijih i znatnih revizijskih zahvata, ne mogu biti temelj budućega rada na uzrocima razvoja alodijalnog posjeda i alodijalne ekonomije.

Novija istraživanja pitanja *kmetstva* u ranom novom vijeku u istočnoj centralnoj Europi, slažu se da taj pojam treba primjenjivati u odnosu na one teritorije gdje je upravo taj pojam (*kmetstvo*, *Leibeigenschaft*, *serfdom*) bio legalno sankcioniran od strane vladara ili parlamenta te da u svim drugim slučajevima govorimo o (*nasljednom*) *podložništvu* ili *subjugaciji* (*Erbuntertänigkeit*).⁷⁴

4. ZAKLJUČAK

Zaključno, u kontekstu historiografske rasprave o periodizaciji ranoga novog vijeka i pitanjima potrebe *razgraničavanja*, o čemu se posebno živo raspravljalo sredinom XX. stoljeća, započela je i rasprava o *prijelazu* između dvaju ekonomskih principa – srednjovjekovnoga i modernoga – odnosno o tranziciji iz feudalizma u kapitalizam. Neosporiv utjecaj historijskoga materijalizma na povjesničare druge polovice 20. stoljeća postao je uzrokom drugačijega promišljanja strukture agrarnoga društva. Neomarksistički i ekonomski povjesničari i neomaltuzijanci objašnjavali su problem tranzicije naglašavajući ulogu ekonomskih i demografskih faktora.⁷⁵ Ubrzo se pojavila i kritika koncepta Malthusove teorije biološkoga maksimuma, čime je izazvana nova polemika te je takozvana *tranzicijska polemika* (*the Transition debate*)

⁷³ Usp. RUDERT, Thomas. 1995. Gutsherrschaft und ländliche Gemeinde. Beobachtungen zum Zusammenhang von gemeindlicher Autonomie und Agrarverfassung in der Oberlausitz im 18. Jahrhundert, u: *Gutsherrschaft als soziales Modell. Vergleichende Betrachtungen zur Funktionsweise frühneuzeitlicher Agrargesellschaften* (ur. J. Peters). Munich: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, De Gruyter, 197–218; ZÜCKERT, Hartmut. 1998. *Die brandenburgische Landgemeinde bis zum Dreißigjährigen Krieg. Ihre Organe und Kompetenzen*, u: *Gemeinde, Reformation, Widerstand* (ur. H. S. Schmidt, A. Holenstein, A. Würzler). Tübingen: Bibliotheca Academica Verlag, 25–43; ŠTEFANOVA 2009: 219–240. U tom smjeru govore i istraživanja na hrvatskome prostoru.

⁷⁴ Ovaj prijedlog, koji je veoma važan za promjenu ustaljene terminologije, donosi E. Landsteiner (LANDSTEINER 2011: 286).

⁷⁵ Usp. BRENNER 1976: 30–75; LE ROY LADURIE, Emmanuel. 1979. *The Territory of the Historian*. Sussex: The Harvester Press; LE ROY LADURIE, Emmanuel. 1978. *A Reply to Professor Brenner, Past & Present* 79, 55–59.

dijelom prerasla u notornu *Brennerovu polemiku* (odnosno *the Brenner debate*).⁷⁶ Odgovor se nalazio u snažnijem zamahu empirijskih istraživanja te prelaženju na mikro historijsku razinu.

Na temelju analize suvremene historiografije o *tranzicijskoj* polemici i agrarnome dualizmu u Europi, možemo zaključiti da velik dio empirijskih istraživanja i studija slučaja, provedena u protekla dva desetljeća, dijele neke zajedničke koncepte i počela. U tim se istraživanjima, naime, povijesničari uglavnom slažu da su se putovi ekonomskog razvoja znatno razlikovali od regije do regije te da više nije moguće govoriti o podjeli na dva uopćena ekonomska tipa, koja je tradicionalna historiografija temeljila na različitim oblicima agrarne proizvodnje. Spomenute varijacije nisu bile tek posljedica slučaja te se jasno mogu razabrati regije koje su bile mnogo bolje integrirane na ekonomskoj nego na političkoj razini, a karakterizira ih visoka razina urbanizacije. Ti zaključci bez sumnje upućuju na potrebu za boljim proučavanjem poveznica između ekonomskog i institucionalnog razvoja.⁷⁷ Važno je još napomenuti da su slične studije, H. Kaak ih naziva *territorialgeschichtlichen Forschungen*, već otprije opskrbljivale ključnim argumentima sve teorije i hipoteze, od kojih su mnoge bile spomenute u ovom tekstu.⁷⁸ Razlika koju donose suvremena istraživanja toga tipa sadržana je u širokom, interdisciplinarnom pristupu istraživanjima te u povećanim mogućnostima za analize kvantitativnih podataka.⁷⁹

Ranonovovjekovna agrarna proizvodnja bila je nesumnjivo dinamična, vjerojatno podjednako dinamična kao i razvoj trgovine i industrije u to doba. Premda veoma osjetljiva, u različitim europskim regijama (primarno regijama s visokim stupnjem urbanizacije) agrarna je proizvodnja također sudjelovala u stvaranju šire društvene i ekonomske dinamike. Znatne razlike pojedinih čimbenika u različitim europskim regijama prisiljavaju nas da više ne razmišljamo o ekonomiji koja prelazi iz jednog stadija u drugi (primjerice, iz predindustrijskog u industrijski), već, kako zaključuje J. de Vries, da promatramo različite razvojne putanje koje se istovremeno razvijaju svojim pravcima.⁸⁰

M. Praak zaključuje da ne živimo u vremenu koje će donijeti neku novu *Veliku teoriju* o razvoju kapitalizma. Povijest debate o postanku kapitalizma upućuje na mogućnost da postanak nove teorije ovisi o »opstanku marksizma kao intelektualnog projekta«. ⁸¹ Međutim, ako se ta nova teorija doista pojavi, morati će uzeti u obzir razumijevanje regionalne dinamike ranonovovjekovne Europe. To pak podrazumijeva bolju konceptualizaciju razvoja unutar pojedinih regija, kao i bolje razumijevanje regionalne podjele rada u Europi. Važna je i bolja konceptualizacija odnosa između kapitalističke i ne-kapitalističke ekonomije, koje su u ranonovovjekovno doba koegzistirale, čak i unutar skućenog prostora pojedinih europskih zemalja.

Prema zaključcima novijih istraživanja, s obje strane rijeke Labe postojali su veoma različiti tipovi vlastelinstava (i ruralnih struktura moći) koji su se razvijali u specifičnom kronološkom, regionalnom, institucionalnom i ekonomskom kontekstu. Prema shvaćanju suvremenih istraživača, sa svježim pogledom na značenje pojma *alodijalno vlastelinstvo*, riječ je društveno-ekonomskom modelu koji može obuhvaćati niz različitih značajki koje se manifestiraju u svakodnevnom procesu pregovaranja između pojedinih

⁷⁶ Brenner je, između ostaloga, ustvrdio da su u istočnoj Europi plemići, veleposjednici uspjeli prenijeti teret kasnosrednjovjekovne krize na svoje podložnike. U tome su uspjeli zato što podložnici nisu imali dovoljno snage da im se odupru, nije postojala socijalna kohezija (usp. BRENNER 1976: 57), nije bilo institucije seoskih zajednica koje bi bile važne za obranu njihovih sloboda i prava (usp. BRENNER 58–60). U svojem zaključku Brenner tvrdi da ekonomska zaostalost Istočne Europe ne može biti »ekonomski determinirana« te da »ne proizlazi iz ovisnosti koja se očituje u kontekstu izvoza primarnih proizvoda na Zapad« (BRENNER 1976: 60). Upravo suprotno, ovisnost o izvozu žitarica je – posljedica zaostalosti – koja se očituje u neuspjehu domaćega tržišta i reducirane kupovne moći (koja je pak posljedica loše produktivnosti i ogromne nejednakosti u distribuciji agrarne dobiti).

⁷⁷ Usp. PRAK, Maarten (ur.) 2001. *Early modern capitalism: economic and social change in Europe, 1400–1800*. London: Routledge, 15–18; CERMAN, Markus. 2008. *Social structure and land markets in late medieval Central and East-central Europe, Continuity and Change* 23 [1], 76–82; CERMAN 2009: 1–28; SCHULTZ, Helga. 2000. *Meckelburg, Ostmitteleuropa und das Problem der Rückständigkeit*, u: *Studien zur ostelbischen Gesellschaftsgeschichte: Festschrift für Gerhard Heitz zum 75. Geburtstag* (ur. E. Münch, R. Schattkowsky), Rostock: Neuer Hochschulschriftenverlag, 21–52.

⁷⁸ KAAK 1991: 5.

⁷⁹ Usp. zaključke i uporabljenu literaturu o spomenutim mogućnostima u: BRGLES 2015: 11–21.

⁸⁰ VRIES 2001: 175–192.

⁸¹ PRAK 2001: 19.

podložnika ili njihovih institucija i senijoralnih, ili pak državnih struktura moći. S tim su povezana i pitanja insubordinacije podložnika te poštovanja autoriteta. Svi su ti čimbenici sačinjavali tkivo odnosa moći u lokalnom, regionalnom i kronološkom kontekstu.⁸² Takvo, suvremeno razumijevanje društvenih odnosa na ranonovovjekovnim vlastelinstvima u Srednjoj i Istočnoj Europi posljedica je značajnog pomaka u pristupu istraživanju agrarne i ruralne historije.

Na samome koncu, pozabavimo se još konceptom agrarnoga dualizma, koji je tako snažno obilježio historiografiju 20. stoljeća. Spomenuto je da su se polovicom prošlog stoljeća fenomeni tranzicije i agrarnoga dualizma u historiografiji obrađivali u kontekstu makrostrukturnih modela, kao široki, sveprisutni povijesni procesi. Nakon mnogih teorijskih i metodoloških promjena, nakon pojava novih paradigmi u historiografiji, a posebice nakon pojave novih empirijskih istraživanja, došlo se do zaključka da nije moguće gledati europsku predmodernu historiju u totalitetu, već da je jedino moguće pratiti te procese na regionalnoj razini. Do takvog se zaključka dolazi nakon analize kritičkih osvrtâ na velike strukturne modele u europskoj historiografiji, o kojima je bilo više riječi u prethodnim poglavljima. Međutim, želim naglasiti, da se temeljni koncepti i makrohistorijski modeli i dalje upotrebljavaju, ponajprije zato što olakšavaju komunikaciju među znanstvenicima (što je ionako njihova temeljna namjena). Unatoč argumentiranim revizijama strukturnih pojmova, feudalizma, kmetstva, a posebice agrarnog dualizma, i dalje se ne čini mogućim zanijekati da je kmetstvo (ukoliko prihvatimo barem temeljnu definiciju toga pojma) u 14. i 15. stoljeću bilo mnogo proširenije u Istočnoj nego u Zapadnoj Europi.⁸³ Premda se kmetstvo nedvojbeno može utvrditi u zemljama zapadno od rijeke Labe, ono je, zajedno s alodijalnim oblikom veleposjeda mnogo prisutnije na istoku.⁸⁴ Čini se, na koncu, da je u toj raspravi zapravo riječ o različitim pogledima na istraživanje povijesti. Tvrdokorni ekonomski historičari starije generacije nastojat će utvrditi makro strukture i na taj način pokušati objasniti razvoj ekonomskih zbivanja te detektirati sveprisutne procese. S druge se pak strane ne može zanemariti doprinos koju je istraživanje mikro struktura donijelo. Takva su empirijska istraživanja uspješno ukazala na nedosljednosti koje donose velike strukturne teorije. Uostalom, kada govorimo o Gutsherrschaft i Grundherrschaft modelu, zapravo govorimo o idealnim tipovima, kakve ćemo teško pronaći u čistom obliku. Na koncu, kako se može razabrati iz teksta Paola Malanime objavljenom 2014. godine, bez takvih modela znanstvena bi komunikacija bila veoma otežana.⁸⁵

LITERATURA

1. ACHILLES, Walter. 1991. *Landwirtschaft in der frühen Neuzeit*. München: Oldenbourg.
2. ADAMCZYK, Dariusz. 2001. *Zum Stellung Polens in modernen Weltsystem der Frühen Neuzeit*. Hamburg: Fachverlag für wissenschaftliche Literatur, Verlag dr. Kovač.
3. ADAMČEK, Josip. 1966–1967. Susjedgradsko - stubičko vlastelinstvo uoči 1573, *Historijski zbornik* 19–20, 152–157.
4. ASTON, Trevor; PHILPIN, C.H.E. 1985. *The Brenner Debate*. Cambridge: Cambridge University Press. [1976].
5. BECK, Rainer. 1993. *Unterfinning Ländliche Welt vor Anbruch der Moderne*. München: C.H.Beck.
6. BLUM, Jerome. 1957. The rise of serfdom in Eastern Europe, *American historical review* 62 [4], 807–836.
7. BOIS, Guy. 1984. *The Crisis of Feudalism. Economy and Society in Eastern Normandy, c. 1300–1550*. Cambridge: Cambridge University Press.
8. BRENNER, Robert. 1976. Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Agrarian Europe, *Past and Present* 70, 30–75.
9. BRENNER, Robert. 1977. The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism, *New Left Review* 107.

⁸² CERMÁN 2014: 188.

⁸³ Usp. MALANIMA 2014: 679; SEPPEL 2014: 281.

⁸⁴ Malanima, predstavnik starije generacije ekonomskih kvantitativnih povjesničara, prihvaća pokazatelj koje nudi grupa revizionista, na čelu s M. Cermanom i S. Ogilvie, ali ih tumači sasvim suprotno, kao dokaz različitoga razvoja veleposjeda na Istoku i Zapadu Europe. (Usp. MALANIMA 2014: 677–688; OGILVIE 2014: 33–58; CERMÁN 2014: 187–214).

⁸⁵ MALANIMA 2014: 680–681.

10. BRENNER, Robert. 1996. The rises and declines of serfdom in medieval and early modern Europe, u: *Serfdom and Slavery. Studies in Legal Bondage* (ur. M. L. Bush). London, New York: Longman, 246–276.
11. BRENNER, Robert. 2001. The Low Countries in the transition to capitalism, u: *Peasants into Farmers? The transformation of rural economy and society in the Low Countries (Middle Ages - 19th century) in light of the Brenner debate, Comparative Rural History of the North Sea Area vol. 4.* (ur. P. Hoppenbrouwers, J. Luiten van Zanden). Turnhout: Brepols, 275–338.
12. BRGLES, Branimir. 2015. Stanovništvo i prostor susedgradsko-stubičkog vlastelinstva (1450.–1700.). Zagreb: Filozofski fakultet, doktorska disertacija.
13. BROMLEJ, Julijan Vladimirović. 1963. Još jednom o pitanju razvoja feudalne rente u Hrvatskoj potkraj XV i XVI st., *Historijski zbornik* 16, 269–289.
14. BRUCKMÜLLER, Ernst. 1985. *Sozialgeschichte Österreichs*. Wien, München: Herold.
15. BURCHARDT, Jeremy. 2007. Agricultural History, Rural History, or Countryside History?, *The Historical Journal* 50 [2], 465–481.
16. BURKE, Peter. 1985. Introduction: A note on the historiography of East-Central Europe, u: *East-Central Europe in transition* (ur. A. Maczak, H. Samsonowicz, P. Burke). London: Cambridge University Press, 1–6.
17. BURKE, Peter. 1993. *History and Social Theory*. New York: Cornell University Press.
18. BURKE, Peter. 1990. *The French Historical Revolution. The Annales School, 1929–89*. Cambridge: Polity Press.
19. CERMAN, Markus. 2004. Agrardualismus in Europa? Geschichtsschreibung über Gutsherrschaft und ländliche Gesellschaften in Mittel- und Osteuropa. *Jahrbuch für Geschichte des ländlichen Raumes* 1, 12–29.
20. CERMAN, Markus. 2005. Mittelalterliche Ursprünge der unterbäuerlichen Schichten, u: *Untertanen, Herrschaft und Staat in Böhmen und im »Alten Reich«: Sozialgeschichtliche Studien zur Frühen Neuzeit* (ur. M. Cerman, R. Luft). München: Oldenburg, 323–350.
21. CERMAN, Markus. 2008. Social structure and land markets in late medieval Central and East-central Europe, *Continuity and Change* 23 [1], 76–82.
22. CERMAN, Markus. 2008a. Rural economy and society, u: *A companion to eighteenth-century Europe* (ur. Peter Wilson). Oxford: Blackwell, 51–68.
23. CERMAN, Markus. 2009. Explaining the rise of the early-modern demesne economy (Gutswirtschaft) in East-central Europe: a critique of existing models. *Annual Conference of the Economic History Society*, University of Warwick, 1–28.
24. CERMAN, Markus. 2011. Demesne lordship and rural society in early modern East Central and Eastern Europe: comparative perspectives, *Agrarian History Review* 59 [2], 239–258.
25. CERMAN, Markus. 2012. *Villagers and Lords in Eastern Europe, 1300–1800*. London, New York: Macmillan.
26. CERMAN, Markus. 2014. Seignorial System in East-central and Eastern Europe 1300–1800. *Atti delle »Settimane di Studi« e altri Convegni* 45 (*Serfdom and Slavery in the European Economy 11th–18th Centuries*). Firenca: Firenze University Press, 187–214.
27. CERMAN, Markus; ZEITLHOFER, Hermann (ur.). 2002. *Soziale Strukturen in Böhmen. Ein regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Gutsherrschaften, 16. – 19. Jahrhundert*. Beč, München: Oldenbourg.
28. CERMAN, Markus; EDER, Franz; EIGNER, Peter; KOMLOSY, Andrea; LANDSTEINER, Erich. 2011. Einleitung, u: *Wirtschaft und Gesellschaft. Europa 1000–2000* (ur. M. Cerman, F. X. Eder, P. Eigner, A. Komlosy, E. Landsteiner), Wien: Studien Verlag, 7–10.
29. CERMAN, Markus; OGILVIE, Sheilagh. 1997. Social Institutions and Proto-Industrialization, u: *European Proto-Industrialization* (ur. M. Cerman, S. Ogilvie). Cambridge: Cambridge University Press, 227–267.
30. CERMAN, Markus ; STEFFELBAUER, Ilja; TOST, Sven. 2008. Einleitung, u: *Agrarrevolutionen. Verhältnisse in der Landwirtschaft vom Neolithikum zur Globalisierung* (ur. M. Cerman, I. Steffelbauer, S. Tost). Innsbruck, Wien: StudienVerlag, 9–27.
31. DOBB, Maurice. 1946. *Studies in the Development of Capitalism*. London: Routledge.
32. EPSTEIN, Stephen. 1992. *An Island for Itself*. Cambridge: Cambridge University Press.
33. EPSTEIN, Stephen. 2001. *Town and Country in Europe, 1300–1800*. Cambridge: Cambridge University Press.
34. EPSTEIN, Stephan. 2007. Rodney Hilton, Marxism and the transition from feudalism to capitalism, *Past and Present* 195 [2], 248–269.
35. EPSTEIN, Stephen; PRAK, Maarten (ur.) 2008. *Guilds, Innovation, and the European Economy 1400–1800*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.

36. FINDLAY, Ronald. 1992. The Roots of Divergence: Western Economic History in Comparative Perspective, *American Economic Review* 82 [2], 158–161.
37. HARNISCH, Hartmut. 1969. Die Gutsherrschaft in Brandenburg. Ergebnisse und Probleme, *Jahrbuch für Wirtschaftsgechichte* 4, 117–147.
38. HARNISCH, Hartmut. 1982. Feudale Gutswirtschaft und Bauernwirtschaft in den deutschen Territorien: eine vergleichende Analyse unter besondere Berücksichtigung der Marktproduktion, u: *Grand domaine et petites exploitations en Europe au Moyen Âge et dans les temps modernes. Rapports nationaux / Large Estates and Small Holdings in Europe in the Middle Ages and Modern Times. National reports* (ur. P. Gunst, T. Hoffmann). Budimpešta: Akadémiai Kiado, 9–32.
39. HARNISCH, Hartmut. 1985. Die Gutsherrschaft. Forschungsgeschichte, Entwicklungszusammenhänge und Strukturelemente, *Jahrbuch für Geschichte des Feudalismus* 9, 189–240.
40. HEITZ, Gerhard. 1971. Agrarischer Dualismus, Eigentumsverhältnisse, Preußischer Weg, u: *Studia Historica in Honorem Hans Kruus* (ur. J. Kahk, A. Vassar). Tallinn: Ajaloo Instituut, 303–310.
41. HILTON, Rodney H. 1985. Introduction, u: *The Brenner Debate. Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe* (ur. T. Aston, C.H.E. Philipin). Cambridge: Cambridge University Press.
42. HOFFMAN, Alfred. 1958. Die Grundherrschaft als Unternehmen, *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie* 6, 294–306.
43. HOPCROFT, Rosemary. 1999. Regions, institutions, and agrarian change in European history. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
44. KAAK, Heinrich. 1991. *Die Gutsherrschaft: theoriegeschichtliche Untersuchungen zum Agrarwesen in ostelbischen Raum*. Berlin: De Gruyter.
45. KAAK, Heinrich. 2007. Vom Erbzinsrecht zur Leibeigenschaft – Entstehung agrarischer Zwangsformen im frühneuzeitlichen Brandenburg, *Zeitschrift für Weltgeschichte* 8, 71–103.
46. KATZ, Claudio. 1993. Karl Marx on the transition from feudalism to capitalism, *Theory and Society* 22, 363–389.
47. KIRALY, Bela. 1975. Neo-Serfdom in Hungary, *Slavic Review* 34, 269–278.
48. KISS, Istvan. 1974. *Bauernwirtschaft und Warenproduktion in Ungarn vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. Produktion, Schichtung, Markt, Ausfuhr*. Köln: Forschungsinstitut für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte an der Universität zu Köln.
49. KLAIĆ, Nada. 1974. Neki novi pogledi na uzroke hrvatsko-slovenske seljačke bune 1572–1573. godine, *Zgodovinski časopis* 27, 219–303.
50. KLUßMANN, Jürgen. 2003. Leibeigenschaft im frühneuzeitlichen Schleswig-Holstein, u: *Leibeigenschaft. Bäuerliche Unfreiheit in der frühen Neuzeit* (ur. J. Klußmann). Köln: Böhlau, 213–240.
51. KNITTLER, Herbert. 1994. Between East and West. Lower Austria's noble Grundherrschaft 1550–1750, u: *State and socitey in early modern Austria* (ur. C. W. Ingrao). West Lafayette: Purdue University Press, 154–180.
52. KRIEDTE, Peter. 1983. *Peasants, Landlords and Merchant Capitalists*. Cambridge: Cambridge University Press.
53. KRIEDTE, Peter. 1981. The origins, the agrarian context and the conditions in the world market, u: *Industrialization before Industrialization. Rural History in the Genesis of Capitalism* (ur. P. Kriedte, H. Medick, J. Schlumbohm). London, New York: Cambridge University Press, 12–73.
54. KRIEDTE, Peter; MEDICK, Hans; SCHLUMBOHM, Jürgen. 1981. *Industrialization before Industrialization. Rural History in the Genesis of Capitalism*. London, New York: Cambridge University Press.
55. KUČEROVA, Kvetoslava. 1973. Naseljavanje hrvatskih seljaka u Slovačkoj i njihov socijalni položaj, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest* 5, 113–126.
56. LAI, Cheng – Chung. 2004. *Braudel's Historiography Reconsidered*. Maryland: University Press of America.
57. LANDSTEINER, Erich. 2011a. Landwirtschaft und Agrargesellschaft, u: *Wirtschaft und Gesellschaft. Europa 1000–2000* (ur. M. Cerman, F. X. Eder, P. Eigner, A. Komlosy, E. Landsteiner). Wien: Studien Verlag, 178–210.
58. LANDSTEINER, Erich. 2011. Demesne lordship and the early modern state in Central Europe: the struggle for labour rent in Lower Austria in the second half of the sixteenth century, *Agrarian History Review* 59 [2], 266–292.
59. LE ROY LADURIE, Emmanuel. 1978. A Reply to Professor Brenner, *Past & Present* 79, 55–59.
60. LE ROY LADURIE, Emmanuel. 1979. *The Territory of the Historian*. Sussex: The Harvester Press.
61. LE ROY LADURIE, Emmanuel. 1983. *Die Bauern des Languedoc*. Stuttgart: Klett-Cotta.
62. MAUR, Eduard. 2001. *Gutsherrschaft und »zweite Leibeigenschaft« in Böhmen. Studien zur Wirtschaft-, Sozial- und Bevölkerungsgeschichte (14.–18. Jahrhundert)*. München, Wien: Oldenburg.

63. MAKKAI, Laszlo. 1973. Periodizacija i tipologija istočnoeuropskih seljačkih pokreta, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest* 5, 41–48.
64. MAKKAI, Laszlo. 1975. Neo-Serfdom: Its Origin and Nature in East Central Europe, *Slavic Review* 34, 225–238.
65. MAKKAI, Laszlo. 1985. Economic landscapes: historical Hungary from the fourteenth to the seventeenth century, u: *East-Central Europe in transition* (ur. A. Maczak, H. Samsonowicz, P. Burke). London: Cambridge University Press, 24–58.
66. MALANIMA, Paolo. 2014. Serfdom in Eastern Europe after the Revisions, u: *Schiavitù e servaggio nell'economia europea. Secc. XI–XVIII / Serfdom and Slavery in the European Economy. 11th – 18th Centuries* (ur. S. Cavaciocchi). Firenca: Firenze University Press, 677–688.
67. MAUR, Eduard. 2001. *Gutsherrschaft und »zweite Leibeigenschaft« in Böhmen. Studien zur Wirtschaft-, Sozial- und Bevölkerungsgeschichte (14.–18. Jahrhundert)*. München, Wien: Oldenburg, Verlag für Geschichte und Politik.
68. McCANTS, Anne. 2015. Historical Demography, u: *The Oxford Handbook of Early Modern History 1350–1750* (ur. H. Scott). Oxford: Oxford University Press, 119–144.
69. MIELANTS, Eric H. 2007. *The Origins of Capitalism and the »Rise of the West«*. Philadelphia: Temple University Press.
70. OGILVIE, Sheilagh. 2001. The Economic World of the Bohemian Serf: Economic Concepts, Preferences, and Constraint on the Estate of Friedland. *The Economic History Review* 54, 430–453.
71. OGILVIE, Sheilagh. 2014. »Serfdom and the Institutional System in Early Modern Germany«, u: *Schiavitù e servaggio nell'economia europea. Secc. XI–XVIII / Serfdom and Slavery in the European Economy. 11th – 18th Centuries* (ur. S. Cavaciocchi). Firenca: Firenze University Press, 33–58.
72. OGILVIE, Sheilagh; CARUS, A. W. 2009. Turning qualitative into quantitative evidence: a well-used method made explicit. *Economic History Review* 62 [4], 893–925.
73. PACH, Zsigmond Pál. 1964. *Die Ungarische Agrarentwicklung im 16. – 17. Jahrhundert. Abbiegung vom Westeuropäischen Entwicklungsgang*. Budimpešta: Akademiai Kiado.
74. PANJEK, Aleksander. 2011. Not demesne but money: lord and peasant economies in early modern western Slovenia, *Agrarian History Review* 59 [2], 293–311.
75. PRAK, Maarten. 2001. Early modern capitalism. An introduction, u: *Early modern capitalism: economic and social change in Europe, 1400–1800*. (ur. M. Prak). London: Routledge, 1–21.
76. REBEL, Hermann. 1998. Peasantries under the Austrian Empire, 1300 – 1800, u: *The Peasantries of Europe from the Fourteenth to the Eighteenth Centuries* (ur. T. Scott), London: Addison Lesley Longman, 191–225.
77. RÖSENER, Werner. 1997. *Einführung in die Agrargeschichte*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
78. SCOTT, Tom. 2002. The German Peasant war and the ‚crisis of feudalism‘. Reflections on a neglected theme. *Journal of Early Modern History* 6 [3], 265–295.
79. RUDERT, Thomas. 1995. Gutsherrschaft und ländliche Gemeinde. Beobachtungen zum Zusammenhang von gemeindlicher Autonomie und Agrarverfassung in der Oberlausitz im 18. Jahrhundert, u: *Gutsherrschaft als soziales Modell. Vergleichende Betrachtungen zur Funktionsweise frühneuzeitlicher Agrargesellschaften* (ur. J. Peters). Munich: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, De Gruyter, 197–218.
80. ROKSANDIĆ, Drago. 1991. *Srpska i hrvatska povijest i »nova historija«*. Zagreb: Stvarnost.
81. RÖSENER, Werner. 2005. Agrarkrise, spätmittelalterliche, u: *Enzyklopädie der Neuzeit*. Stuttgart, Weimar: Verlag J. B. Metzler, 116.
82. RÖSENER, Werner. 2006. Europa im Spätmittelalter und die agrarische Welt. Probleme und Defizite der Forschung, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 93, 322–336.
83. SCHULTZ, Helga. 2000. Meckelburg, Ostmitteleuropa und das Problem der Rückständigkeit, u: *Studien zur ostelbischen Gesellschaftsgeschichte: Festschrift für Gerhard Heitz zum 75. Geburtstag* (ur. E. Münch, R. Schattkowsky), Rostock: Neuer Hochschulschriftenverlag, 21–52.
84. SEPPEL, Marten. 2014. (Book review:) Cerman, Villagers and lords in Eastern Europe, *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung* 63, 281–283.
85. SUNDHAUSSEN, Holm. 1990. Der Wandel in der osteuropäischen Agrarverfassung während der frühen Neuzeit. Ein Beitrag zur Divergenz der Entwicklung von Ost- und Westeuropa. *Südost-Forschungen* 49, 15–56.
86. SREENIVASAN, Govind. 2004. *The Peasants of Ottobeuren, 1487–1726: A Rural Society in Early Modern Europe, Past and Present Publications*. Cambridge: Cambridge University Press.
87. SWEEZY, Paul; DOBB, Maurice. 1952. The Transition from Feudalism to Capitalism. *Science & Society* 14, 134–167.
88. ŠIDAK, Jaroslav. 1973. Seljačka buna godine 1573. u historiografiji, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest* 5, 7–30.

89. ŠTEFANOVA, Dana. 2009. *Erbschaftspraxis, Besitz und Handlungsspielräume der Untertanen in der Gutsherrschaft. Der Herrschaft Frydlant in Nordböhmen, 1558–1750*. Beč, München: Verlag für Geschichte und Politik, Olenburg Verlag.
90. VALENTINITSCH, Helfried. 1995. Gutsherrschaftliche Bestrebungen in Österreich in der Frühen Neuzeit. Unter besonderer Berücksichtigung der innerösterreichischen Länder, u: *Gutsherrschaft als sozialer Modell* (ur. Jan Peters), 279–97.
91. VRIES, Jan de. 2001. Economic growth before and after the Industrial revolution: a modest proposal, u: *Early modern capitalism: economic growth and social change in Europe, 1400–1800* (ur. M. Praak). London: Routledge, 175–192.
92. VRIES, Jan de. 2002. Great Expectations. Early Modern History and the Social Sciences, u : *Early Modern History and the Social Sciences: Testing the Limits of Braudel's Mediterranean* (ur. J. Marino), Kiksville: Truman State University Press, 71–100.
93. ZAUNER, Alois. 1971. *Vöcklabruck und der Attergau: Stadt und Grundherrschaft in Oberösterreich bis 1620*. Graz: Böhlau.
94. ZIMÁNY, Vera. 1987. *Economy and Society in Sixteenth Century Hungary (1526. – 1650.)*. Budimpešta: Akadémiai Kiadó.
95. ZÜCKERT, Hartmut. 1998. Die brandenburgische Landgemeinde bis zum Dreißigjährigen Krieg. Ihre Organe und Kompetenzen, u: *Gemeinde, Reformation, Widerstand* (ur. H. S. Schmidt, A. Holenstein, A. Würigler). Tübingen: Bibliotheca Academica Verlag, 25–43.
96. WALL, Richard; HAREVEN, Tamara; EHMER, Josef (ur.) 2001. *Family history revisited. Comparative perspectives*. London: Associated University Press.
97. WALLERSTEIN, Immanuel. 1976. *The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York: Academic Press.

SUMMARY

It is almost imposible to do social and economic history of the pre-industrial Europe without using terms serf, refeudalisation, second serfdom, alodial lordship, agrarian dualism. The article aims to review recent developments in european historiography, conserning these important themes in the history of early modern European social and economic history. To achive a satisfactory level of understanding the new revisionist efforts, first chapter is dedicated to some of the most important lines of investigation, research concepts and models of the 20th century European historiography.

Ekonomska i ekohistorija
Economic- and Ecohistory

Časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša

Journal for Economic History and Environmental History

Teme broja / Topics

Iz povijesti ekoliša Istre
From environmental history of Istria

Iz gospodarske povijesti Hrvatske
From economic history of Croatia

Volumen XII / Broj 12
Zagreb - Samobor 2016
ISSN 1845-5867
UDK 33 + 9 + 504.3

Nakladnici / Publishers:

Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju
Society for Croatian Economic History and Environmental History
Ivana Lučića 3, HR - 10000 Zagreb
tel.: +385/1/4092-148, fax: +385/1/4092-879
sites.google.com/site/ekoekohist/

Izdavačka kuća Meridijani
p.p. 132, 10430 Samobor
tel.: 01/33-62-367, faks: 01/33-60-321
e-mail: meridijani@meridijani.com
www.meridijani.com

Glavni i odgovorni urednik / Editor-in-chief:

Hrvoje Petrić
Paul Hirt (guest editor)

Uredništvo / Editorial Staff:

Dragutin Feletar, Željko Holjevac, Mira Kolar-Dimitrijević, Dubravka Mlinarić, Nenad Moačanin,
Hrvoje Petrić, Drago Roksanđić, Mirela Slukan Altić, Ivica Šute

Međunarodno uredničko vijeće / International Editorial Board:

Drago Roksanđić - president/predsjednik (Zagreb), Daniel Barić (Le Havre-Pariz, Francuska), Slaven Bertoša (Pula), Zrinka Blažević (Zagreb), Tatjana Buklijaš (Auckland, New Zealand), Goran Đurđević (Požega), Josip Faričić (Zadar), Borna Fürst Bjeliš (Zagreb), Boris Golec (Ljubljana, Slovenija), Hrvoje Gračanin (Zagreb), Paul Hirt (Tempe, SAD), Andrej Hozjan (Maribor, Slovenija), Halil Inalcik (Ankara, Turska), Egidio Ivetic (Padova, Italija), Silvije Jerčinović (Križevci), Karl Kaser (Graz, Austrija), Isao Koshimura (Tokio, Japan), Marino Manin (Zagreb), Christof Mauch (München, Njemačka), Kristina Milković (Zagreb), Ivan Mirnik (Zagreb), Mirjana Morosini Dominick (Washington D.C., SAD), Géza Pálffy (Budimpešta, Mađarska), Daniel Patafta (Zagreb), Hrvoje Petrić (Zagreb), Lajos Rácz (Szeged, Mađarska), Gordan Ravančić (Zagreb), Marko Šarić (Zagreb), Mladen Tomorad (Zagreb), Jaroslav Vencalek (Ostrava, Češka), Milan Vrbanus (Slavonski Brod, Zagreb), Frank Zelko (Burlington, VT, SAD), Zlata Živaković Kerže (Osijek), Ivana Žebec Šilj (Zagreb)

UDK oznake članaka / Article's UDC markups:

Ivica Zvonar

Prijelom / Layout:

Saša Bogadi

Za nakladnike / Journal directors:

Petra Somek, Hrvoje Petrić

ISSN 1849-0190 (Online)

ISSN 1845-5867 (Tisak)

Tisak / Print by:

Bogadigrafika, Koprivnica 2016 .

Adresa uredništva / Mailing addresses:

Hrvoje Petrić (editor/urednik)
Odsjek za povijest, Filozofski fakultet
Ivana Lučića 3, HR-10000 Zagreb
e-mail: hrvoje.petric@ffzg.hr
ili Vinka Vošickog 5, HR-48000 Koprivnica

Tiskano uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa RH i Koprivničko-križevačke županije

Print supported by Ministry of science, education and sport of Republic of Croatia and Koprivnica-Križevci county /

Na naslovnici / Cover:

Put Istarskog razvoda (foto: Slaven Bertoša)

Ekonomsku i ekohistoriju referiraju:

CAB Abstracts

HISTORICAL ABSTRACTS, ABC CLIO Library, Santa Barbara, California, USA

AMERICA: HISTORY AND LIFE, Washington, USA

JOURNAL OF ECONOMIC LITERATURE (JEL), Pittsburgh, USA

CENTRAL AND EASTERN ONLINE LIBRARY, Frankfurt am Main, Deutschland

ECONLIT - AMERICAN ECONOMIC ASSOCIATION, Nashville, USA